

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Історичний факультет

Кафедра історії Східної Європи

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

до дипломної роботи

бакалавра

на тему: «**Біженство на теренах Харківської губернії в роки Першої світової
війни**»

Виконала: студентка IV курсу
денної форми навчання
напряму підготовки (спеціальності)
032 «історія та археологія»
Фісак Юлія В'ячеславівна

Керівник: старший викладач, к.і.н.
Кушнар'ов Сергій Сергійович
Рецензент: д.і.н., професор
Потрашков Сергій Васильович

Харків – 2023

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ I. ПЕРЕДУМОВИ ПОЯВИ БІЖЕНЦІВ	
1.1. Соціально-економічна обстановка напередодні та у роки війни.....	14
1.2. Положення благодійних організацій у воєнний період.....	22
РОЗДІЛ II. ОСОБЛИВОСТІ ПОЛОЖЕННЯ БІЖЕНЦІВ	
2.1. Причини біженства у роки Першої світової війни.....	29
2.2. Законодавче регулювання біженства.....	36
2.3. Смертність біженців-католиків у роки війни.....	42
РОЗДІЛ III. БЛАГОДІЙНИЦЬКА ДОПОМОГА БІЖЕНЦЯМ	
3.1. Діяльність соціальних та благодійних організацій Харківської губернії у роки війни.....	48
3.2. Значення благодійної діяльності та допомоги біженцям у воєнні роки.....	56
ВИСНОВКИ	61
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	66

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. У роки Першої світової війни фактично почався новий історичний період, який змінив та визначив долю багатьох держав.

Нове століття стало часом небаченої соціальної напруги та виснаження. Однією з найуразливіших категорій населення у роки війни були біженці і примусово виселені особи з окупованих територій та військових районів. Біженці стали заручниками ситуації.

Разом з тим, однією з причин, що вплинули на прискорення переміщення населення в період війни, стало зростання національної самосвідомості та солідарності народів, що проживали на території де відбувалося військове протистояння.

Внаслідок Першої світової війни виникли великі маси біженців, серед яких були різні етнічні групи – українці, поляки, євреї, німці, росіяни тощо. Масове біженство перетворилося на гостру соціальну проблему, вирішення якої вимагало спільних зусиль органів державної влади, місцевого управління, громадськості, церкви.

В умовах багаточисельної міграції, що має широкі масштаби, виникли проблеми різного роду – хвороби, зубожіння та злидні біженців, підвищення рівня психологічного напруження у суспільстві, паніки тощо. Крім цього, потрібно враховувати й різношерстість біженців, їх відмінності у вірі, традиціях, побутовому укладі життя, що у свою чергу впливало на суспільство та зокрема на населення того чи іншого населеного пункту, де знаходилися біженці.

Актуальність теми зумовлена тим, що в Російській імперії біженство набуло безпрецедентних розмірів переміщених людей, і в більшості випадків, переміщення носили примусовий характер.

Через великий проміжок часу, більше ніж 100 років, питання біженства залишається досі актуальним, для сучасного світу та для

України в умовах російсько-української війни. Тому усвідомлення та осмислення досвіду попередніх поколінь у процесі вирішення проблем допомоги цієї категорії жертв війни набуває важливого значення.

Об'єкт дослідження – біженці в роки Першої світової війни на теренах Харківської губернії.

Предмет дослідження – організація та вирішення проблеми біженства на території Харківської губернії у період Першої світової війни.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період 1914-1918 років. Хронологічні межі зумовлені періодом від початку і до кінця Першої світової війни.

Нижньою хронологічною датою є 1914 р., коли почалося масове біженство на території Російської імперії у зв'язку з початком Першої світової війни. Верхньою хронологічною датою є 1918 р., верхня хронологічна дата визначається датою закінчення Першої світової війни – 11 листопада 1918 року, проте все ж, кінцевою точкою більш раціонально визначити 14 грудня 1918 року, коли був повалений Гетьманат і до влади прийшла Директорія.

Іноді для більш логічного та кращого викладу матеріалу ми виходили за вказані хронологічні межі.

Територіальні межі дослідження визначаються межами Харківської губернії 1914-1918 рр., територія якої у цей період складалася з 11 повітів: Сумського, Лебединського, Охтирського, Богодухівського, Харківського, Валківського, Зміївського, Вовчанського, Куп'янського, Ізюмського та Старобільського.

Історіографія дослідження.

Історіографія дослідження представлена кількома групами історичних досліджень. Серед праць радянського періоду слід відмітити дослідження Волкова Є., Гранта М., Анфімова А., Китаніної Т., Маєвського І. та Погребинського О.

Українська історіографія представлена працями Реєнта О. та Яшина Б., Лозинського А., Лазанської Т., Жванко Л., Доніка О., Загребельної Н., Мазура О. та Барана І. тощо.

Із зарубіжних авторів, що займалися дослідження даної проблематики – Грант П., Гастрелл П., Корженевський М та ін.

Події Першої світової залишилися у минулому, проте вивчення уроків минулого має викликати непідробний інтерес у багатьох істориків. Адже сторінки історичного минулого багато в чому сучасні.

В останні десятиліття українські історики багато зробили у вивченні становища українських земель у роки Першої світової війни.

Грунтовним внеском у розвиток української історіографії Першої світової війни стала колективна праця співробітників Інституту історії України НАНУ та провідних вітчизняних фахівців із проблематики «Велика війна та Україна». У науковому дослідженні розглянуто Першу світову війну в історіографічному вимірі, бойові дії на українських землях, діяльність російської окупаційної адміністрації в Галичині та Буковині, загострення «українського питання» напередодні та в роки війни.

Низка публікацій українських дослідників присвячена питанню біженства.

Основні напрямки дослідження Першої світової війни сучасної української історіографії розглядаються О. Реєнтом та Б. Янишином¹. Вченими виділено регіональні центри вивчення зазначеної проблематики та запропоновано перспективні вектори наукового пошуку.

А. Лозинський² розкрив роль та значення сучасної української історіографії у дослідженні питань Першої світової війни.

¹ Реєнт О., Янишин Б. Україна в період Першої світової війни: історіографічний аналіз // Український історичний журнал. 2004. №4. С. 3–37.

² Лозинський А.Ф. Окремі аспекти соціальної роботи з військовослужбовцями українських громадських допомогівих установ в роки Першої світової війни // Book of Proceedings: CADES EPHR – International Conference on Education, Pedagogy and Humanities Research (August 17, 2016, St. Louis, Missouri, USA) / Editors: As. Prof. A. Antonyshyn, Prof. I. Yakubovich. – USA : Science and Innovation Center Publishing House, 2016. P. 43–47. URL: https://archive.org/details/CADESProceedings2016_201610 (дата звернення: 20.10.2022).

Значення українських земель для країн-учасниць Першої світової війни, плани та цілі кожної з держав, що входили до складу різних воюючих блоків, щодо захоплення українських земель висвітлено у працях В. Трохимовича, В. Гусєва, О. Мазур, І. Баран¹.

Значна частина сучасних українських історичних досліджень пов'язана з вивченням однієї із ключових соціальних проблем Першої світової війни – біженства.

Т. Лазанська² базуючись на архівних матеріалах проаналізувала комплекс питань, що стосуються біженського руху: його причини, розмах, основне місце виходу втікачів, географія розселення, вікові групи біженців, проаналізувала їхній психологічний стан, матеріальні втрати та проблеми з відшкодуванням втраченого майна.

Вперше у вітчизняній історіографії на підставі використання значного масиву документів Л. Жванко³ здійснила комплексний аналіз біженства. В узагальнюючій праці Л. Жванко доводить, що саме через українські землі проходив головний транзитний шлях руху біженців. До того ж автор наголошує на діяльності української делегації у Брест-Литовському.

Важливим напрямом у дослідженні питання біженства є висвітлення питання виникнення та функціонування різноманітних благодійних організацій. Цим питанням займався О. Донік⁴, зокрема висвітлював діяльність громадських організацій і товариств, які займалися наданням допомоги як військовим так і цивільним.

¹ Мазур О. Я., Баран І. В. Українське питання в політиці провідних держав напередодні великої війни (1914–1918 рр.) // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Держава та армія. 2014. № 784. С. 70–75. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VNULPDA_2014_784_13. (дата звернення: 21.10.2022).

² Лазанська Т. І. Становище біженців в роки першої світової війни // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: зб. наук. ст. К.: Інститут історії України НАН України, 2009. Вип. XVI. С. 196–240.

³ Жванко Л. М. Процес формування етнічних комітетів допомоги біженцям на українських землях у роки Першої світової війни // Український історичний журнал. 2014. № 3. С. 38–55.

⁴ Донік О. М. Діяльність громадських організацій і товариств у справі допомоги військовим та цивільному населенню в Україні у роки Першої світової війни (1914–1918 рр.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Вип. IV. К., 2002. С. 155–182.

Н. Загребельна¹ здійснювала глибоке вивчення діяльності гуманітарних організацій, досліджувала процес їх виникнення, формування та подальшого функціонування у період війни.

У зарубіжній історіографії переважають військові аспекти, дослідження міжнародних відносин. Водночас багатовимірність подій та процесів Першої світової війни зумовили інтерес і до соціальних проблем. П. Грант² проаналізував благодійну діяльність у Великобританії в період Першої світової війни, розкрив її характер та масштаби, участь різних соціальних груп, зокрема жінок. Проблеми біженців на території Російської імперії досліджував П. Гетрелл³, автор висвітлив діяльність різних благодійних комітетів допомоги біженцям.

У роботах польських істориків, зокрема М. Корженевського⁴, розглядається діяльність Центрального обивательського комітету Царства Польського (ЦОК) на білоруських та українських землях.

У радянській історіографії, доля біженців Першої світової війни не була об'єктом будь-якої пильної уваги істориків, а вивчення теми військового полону зводилося до розгляду діяльності збройних міжнародних формувань за участю військовополонених.

У радянській історіографії історія Росії пізньоімперського періоду розглядалася головним чином у світлі визрівання передумов для перемоги Жовтневої революції 1917, а період Першої світової війни трактувався як час революційної кризи. Цілком очевидно, що біженці (на відміну від робітників та селянства) як група, мала слабкий зв'язок з діяльністю політичних організацій або з революційним рухом, тому не потрапляла в поле зору радянських істориків,

¹ Загребельна Н. І. Провідні гуманітарні громадські організації в Україні у період Першої світової війни: створення, структура, соціальна база, джерела фінансування // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Вип. VI. К., 2003. С. 255–269.

² Grant P. *Philanthropy and Voluntary Action in the First World War: Mobilizing Charity*. Routledge, 2014. 270 p.

³ Gatrell P. A. *Whole Empire Walking: Refugees in Russia During World War I*. Bloomington: Indiana Univ. press, 2005. 318 p.

⁴ Korzeniowski M. *Na wygnanczym szlaku Dzialalnosc Centralnego Komitetu Obywatelskiego Krolestwa Polskiego na Bialorusi w latach (1915 – 1918)* Lublin: Lubelske Towarzystwo Naukowe, 2001. 390 p.

у зв'язку з чим радянська історіографія біженство як особливу соціальну та гуманітарну проблему не формулювала, а отже, і не вивчала спеціально.

Проте, у демографічному дослідженні Є. З. Волков¹, здійснив спробу оцінити сумарні показники чисельності біженців, і ще – динаміку їхнього прибуття, вибуття та остаточної їх кількості.

М. М. Гран виділяючи три області біженства (Кавказ, Білорусько-прибалтійський край та Західну Україну), зазначав, що біженство періоду імперіалістичної війни охопило 10, а можливо, навіть 15 млн. людей².

За даними А. М. Анфімова³, Т. М. Китаніною⁴, І. В. Маєвського⁵, О. П. Погребинського⁶ та інших радянських класиків економічної історії, біженці використовувалися як робоча сила і насамперед застосовувалася у сільському господарстві.

А. М. Анфімов вказував, що основним «споживачем» біженської праці стало не дрібне селянське, а велике приватновласницьке господарство, де праця нової категорії сільськогосподарських робітників застосовувалась у 20 разів частіше.

Т. М. Китаніна, приділивши особливу увагу імпровізаційному характеру політики, що проводиться щодо біженців загалом, наголосила, що «умови найму біженців визначалися стихійно, без будь-якого обліку їхньої кваліфікації, а часом і професії. Таке становище було наслідком байдужості до умов праці та побуту біженців. Разом з тим, на думку радянських дослідників, існувала певна тенденція трудового використання біженців на засадах примусу.

¹ Волков Е. З. Динамика народонаселения СССР за восемьдесят лет. М.; Л., 1930. С. 68–75.

² Гран М. М. Опыт изучения санитарных последствий войны 1914-1917 гг. в России // Труды Комиссии по обследованию санитарных последствий войны 1914-1920 годов. Вып. 1. Пг., 1923. 227 с.

³ Анфимов А. М. Российская деревня в годы первой мировой войны (1914 – февраль 1917 г.). Москва: Соцэкгиз, 1962. 383 с.

⁴ Китанина Т. М. Война, хлеб и революция (Продовольственный вопрос в России. 1914 — октябрь 1917 г.). Л.: Наука. 1985. 384 с.

⁵ Маевский И. В. Экономика русской промышленности в условиях первой мировой войны. М., 1957. 390 с.

⁶ Погребинский А. П. Сельское хозяйство и продовольственный вопрос в России в годы первой мировой войны // Исторические записки. М., 1950. Т. 31. С. 37–60.

Політичні зміни у другій половині 60-х – на початку 70-х рр. ХХ ст. породили процес реанімації сталінських концептуальних підходів до висвітлення історії радянського суспільства, в тому числі і Першої світової війни, тому історики не змогли до кінця подолати догматичні установки, стереотипи і шаблони, що глибоко увійшли у свідомість.

Таким чином, історіографія із проблематики дослідження є досить широкою та об'ємною, що дає змогу зробити об'єктивні висновки щодо досліджуваного питання. Однак незважаючи на значну кількість досліджень, присвячених цим проблемам, рівень їх вивченості залишається недостатнім.

Джерельна база.

Джерельну базу дослідження склали різноманітні матеріали і документи: законодавчі акти, програмні та політичні документи, урядові документи, матеріали преси, мемуари.

У дослідженні ми використовували матеріали «Повних зборів законів Російської імперії»¹, «Повного зведення законів Російської імперії», а також документи, опубліковані в «Зборах узаконень та розпоряджень уряду, що видається за Урядового сенату».

Державне регулювання проблеми біженства здійснювалося за допомогою нормативно-правових актів. Зокрема «Закон про забезпечення потреб біженців»² який містив п'ять статей, у яких зазначався порядок фінансування потреб біженців та надання їм допомоги. Варто виділити, також, «Положення про забезпечення потреб біженців»³, яке є наглядним прикладом викладення застосування щодо державної політики у цьому питанні.

Матеріали преси та періодичні видання займають одне з центральних місць у нашому дослідженні, хоча і є досить обмеженими у доступі. Матеріали друкованих видань, зокрема газет «Південний край»⁴, «Ізвестія Всеросійського

¹ Законы и распоряжения о беженцах: Вып. 1. Москва: Юрид. отд. Всерос. союза городов, 1916. URL: <https://viewer.rsl.ru/ru/rsl01004186288?page=1&rotate=0&theme=white> (дата звернення: 27.03.2023).

² Законы и распоряжения о беженцах. Вып. 1. // изд. Юрид. отд. Глав. комит. Всерос. союза городов. 2-е изд., доп. Москва, 1916. XII, 63 с.

³ Законы и распоряжения о беженцах. Вып. 2. М.: Городская типография, 1916. 147 с.

⁴ Южный край. 04.07. 1915.

Комітету надання допомоги постраждалим від військових дій»¹, «Сумський вісник», доповнюють широку панораму благодійної діяльності та повсякденного життя суспільства в умовах воєнного часу.

Важливим джерелом інформації про демографічні процеси, а саме – про смертність біженців – є парафіяльні метричні книги². Зазвичай, метричні книги містять записи про дату смерті, ім'я померлого, його вік, місце народження, інформацію про статус біженця та інші деталі, які можуть бути корисними для вивчення смертності.

Серед епістолярних джерел особливе місце належить спогадам учасників Першої світової війни, автори військових мемуарів. М. М. Головін³ порушив питання про роль громадських організацій у справі допомоги воїнам (Головін, 2006). У спогадах О. О. Брусилова⁴ підкреслюється значення діяльності земств щодо організації госпіталів як у прифронтових районах, так і у тилу. Державний діяч, переконаний монархіст П. Г. Курлов⁵ охарактеризував особливості діяльності благодійних організацій.

В автобіографічному творі О. Варавви-Кобеця⁶ докладно розповідається про участь солдатів російської імператорської армії у війні, перебування в полоні в таборах Угорщини та Німеччини, а також про діяльність представників царської сім'ї та благодійних організацій з надання допомоги військовополоненим. Ці публікації несуть відбиток особистого ставлення до зображених процесів та значною мірою мають характер джерела.

Отже, огляд джерельної бази дослідження відображає та свідчить про наявність необхідних документів та матеріалів з теми дослідження, що дозволяє вирішити поставлені у межах дослідження завдання. Загалом, виявлена

¹ Беженцы // Известия Главного комитета Всероссийского земского союза помощи больным и раненым воинам. 1916. № 24. С. 190–203.

² ДАХО. Ф.965. Оп.2. Спр.18. Метрична книга римо-католицького костюлу м. Харкова за 1914-1919 р

³ Головин Н. Военные усилия России в мировой войне. М.: Вече, 2006. 524 с.

⁴ Брусилов А. А. Мои воспоминания. М.: Воениздат, 1963. 432 с.

⁵ Курлов П. Г. Гибель императорской России. М.: Современник, 1992. 255 с

⁶ Кобець О. Записки полоненого: пригоди і враження учасника Першої світової війни // Березіль. 2010. № 1/2. С. 53–113.

джерельна база є досить репрезентативною, однак не завжди доступною для вивчення, що не завжди дозволяє розглянути основні питання теми.

Метою дослідження є цілісне вивчення особливостей становища біженців Першої світової війни на території Харківської губернії.

Для досягнення мети було поставлено наступні **завдання**:

1. дати характеристику соціально-економічній обстановці напередодні та у роки Першої світової війни;
2. визначити становище благодійних організацій у зазначеному регіоні;
3. з'ясувати передумови та причини біженства у роки Першої світової війни;
4. охарактеризувати особливості законодавчого регулювання проблеми біженства;
5. розглянути смертність біженців-католиків у роки війни;
6. дослідити діяльність соціальних та благодійних організацій Харківської губернії у роки війни;
7. проаналізувати значення благодійної діяльності та допомоги біженцям.

Методологічну основу дослідження склало широке використання методики та інструментарію усної історії. Суб'єктивний досвід пересічної людини, через який формується історична пам'ять, можливість відчуття формування її самосвідомості, зрозуміти, як відбувається оцінка подій окремими людьми, особливо в екстремальних умовах.

Основу дослідження склали базові принципи історичного пізнання: історизму, науковості, об'єктивності, системності, всебічності. Для розв'язання поставлених у дипломній роботі мети та завдань використовувалися загальнонаукові (теоретичного та логічного рівнів) методи: конкретно-пошуковий, порівняльний, критичний, проблемно-хронологічний, узагальнення та систематизації, статистичний тощо.

Принципи історизму та науковості дозволили відтворити прояви імперської політики у всій його складності та багатоманітності. Принцип

об'єктивності допоміг підійти до розгляду предмета дослідження з урахуванням об'єктивних історичних закономірностей з критичним аналізом літературної бази. Принцип системності дозволив виявити особливості та умови в організації вирішення проблеми біженства. Принцип всебічності проявився при комплексному аналізі літературної бази, фактичного врахування усіх можливих сюжетних елементів окресленої проблематики.

Для розв'язання поставлених у дипломній роботі мети та завдань використовувалися загальнонаукові (теоретичного та логічного рівнів) методи: конкретно-пошуковий (залучення тематичної літературної бази); порівняльний (співставлення поглядів істориків на проблему у процесі аналізу стану наукової розробки дослідження); критичний (критичне ставлення до різних поглядів щодо проблеми біженства та причин її появи); проблемно-хронологічний (розгляд виникнення біженства у лінійно-тематичному та часовому взаємозв'язках, формування структури наукового дослідження); узагальнення і систематизації (виявлення матеріалів отриманих при вивченні літератури для формулювання та обґрунтування висновків за результатів проведеного дослідження) тощо. Вказана методологічна база дозволила здійснити науково-обґрунтований аналіз мети й завдань, сформулювати обґрунтовані висновки наукового дослідження.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що в роботі

уперше:

- охарактеризовано питання впливу та наслідків імперської політики на виникнення проблеми біженства.
- деталізовано окремі моменти, пов'язані із процесом виникнення проблеми біженства у роки Першої світової війни;
- на основі аналізу архівних документів (метричних книг) нами було визначено та систематизовано причини смертності біженців-католиків у Харкові за період 1914-1919 рр.;

доповнено та уточнено:

- на основі використаної літератури були з'ясовані ідеологічні аспекти, через які проблема біженства поглиблювалася. Деталізовано окремі моменти здійснення заходів по примусовому переселенню груп людей.
- удосконалено та систематизовано перелік наслідків масової міграції населення за умов Першої світової війни на матеріалах окремої губернії.

Апробація. Окремі положення та висновки роботи доповідалися на 76-й Міжнародній конференції молодих учених «Каразінські читання» (Харків, 21.04.2023 р.) у доповіді «Біженство на теренах Харківської губернії в роки Першої світової війни».

Структура дослідження зумовлена її метою та завданнями. Робота складається із вступу, III-х розділів (7 підрозділів), висновків, списку використаних джерел та літератури (98 пунктів). Загальний обсяг роботи складає 76 сторінок, їх основного тексту – 63.

РОЗДІЛ 1

ПЕРЕДУМОВИ ПОЯВИ БІЖЕНЦІВ

1.1. Соціально-економічна обстановка напередодні та у роки війни

Українські землі на початку ХХ ст. перебували під владою двох імперій – Російської (80% земель) та Австро-Угорської (Галичина, Буковина, Закарпаття – 20% земель). Більшість українських земель перебували у складі Росії. Україна була однією з найрозвиненіших промислових районів Російської імперії, її вугільно-металургійною базою. Україна виробляла 53% чавуну, 65% вугілля, 58% сталі загальноросійського обсягу виробництва.¹

Загалом економіка України залишалася аграрною: більше 80% населення України було сільським, 51% складала продукція сільського господарства. Україна давала 90% обсягу експортної пшениці імперії.²

Використання машин, соціальне розшарування населення, збільшення ринку робочої сили свідчили про розвиток капіталізму в аграрному секторі. Економіка України все більше інтегрувалася в загальноросійську економіку, розширювалися зв'язки України з іншими регіонами країни.

Західні українські землі були слаборозвиненими. Становище народу було дуже важким. Царат здійснював політику гноблення неросійських народів. Як і раніше, заборонялася українська мова, обмежувалася національна культура. Селяни мали мало землі. Робітники були незадоволені умовами праці та побуту. Буржуазія прагнула влади.³

Почали створюватися перші політичні партії. Все це призвело до пробудження національно-визвольного руху, посилення боротьби українського

¹ Україна крізь віки : в 15 т. / ред. В. А. Смолій; НАН України, Інститут археології. К.: Альтернативи, 1999. Т. 9. С. 306.

² Реєнт О., Яшин Б. Україна в період Першої світової війни: історіографічний аналіз // Український історичний журнал. 2004. №4. С. 3–37.

³ Сердюк О. В. Біженство в Україні під час Першої світової війни. Проблеми історії України ХІХ – поч. ХХ ст.: Зб. наук. пр. Вип. 4. К., 2002. С.111-132.

народу проти царату за соціальне та національне визволення. Держава стояла на порозі революції.

9 січня 1905 р. у Росії починається перша буржуазно-демократична революція. Цього дня у Петербурзі царські війська розстріляли мирну демонстрацію робітників. В країні починаються страйки, протести. Революційний рух починається в армії та на флоті. У жовтні 1905 р. революційна боротьба переросла в загальнодержавний політичний страйк. Робітники та солдати створювали власні органи влади. Вони називалися «Ради робітників і солдатських депутатів». Революційні події змусили царя піти на поступки.¹

Цар 17 жовтня 1905 р. видав Маніфест, пообіцявши народу політичні права та свободи, і навіть скликати Державну Думу (Парламент Російської імперії). Перша Дума була скликана 1906 р., друга – 1907 р. Українці мали у Думах фракції, які боролися за автономію України у складі Російської імперії.²

У роки революції активніше розвивався національний рух. Українська інтелігенція створювала культурно-просвітницькі товариства, відкривалися бібліотеки, школи з українською мовою навчання, видавалися книги та газети, влаштовувалися літературні та музичні вечори. З'явилася перша газета українською мовою «Хлібороб», а у грудні 1905 р. у Києві почала виходити перша щоденна українська газета «Громадська думка». Загалом у цей час виникло 15 українських видавництв та виходило близько 20 українських періодичних видань.³

1907 р. у Петербурзі вийшло повне видання «Кобзаря» Тараса Шевченка. У містах почали активно діяти громадські організації «Просвіти».

Проте, цар 3 червня 1907 р. розігнав другу Думу. Це означало кінець революції. Революція 1905-1907 років. закінчилася поразкою. Цар зберіг владу.

¹ Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. К.: ТОВ «Видавництво “КЛІО”», 2015. 800 с.

² Жванко Л. М. Біженці Першої світової війни: український вимір (1914–1918 рр.): монографія. Х.: Віровець А. П. «Апостроф», 2012. 568 с.

³ Мазур О. Я., Баран І. В., Борищак М. О. Міграція населення Східної Галичини на початку Першої світової війни: заручники, біженці, вигнанці, евакуйовані. Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Держава та армія. 2013. № 752. С. 50–61. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VNULPDA_2013_752_12. (дата звернення: 20.03.2023).

Але революція стала важливим етапом у боротьбі українського народу за свободу та незалежність.

Підвищувалася національна самосвідомість. Українські політичні партії набули багатого досвіду політичної боротьби.

Після поразки революції розпочався період реакції. Багато учасників революції було заарештовано і заслано до Сибіру.

Неоднозначність земельної реформи 1861 р. в Російській імперії призвела до зростання соціальної напруженості, що і стало однією з причин революційних подій 1905-1907 рр. У політичній еліті Росії існувало розуміння необхідності реформування аграрної сфери, тому уряд під керівництвом П. А. Столипіна розпочав аграрну реформу.¹

Для проведення столипінської аграрної реформи був прийнятий комплекс законодавчих актів царського уряду, спрямованих на створення нових селянських господарств, які мали вивести сільське господарство з економічної кризи та підтримати його подальший розвиток. Реформа розпочалася з указу від 9(22) листопада 1906 р. «Про доповнення деяких постанов діючих законів про селянське землеволодіння і землекористування», а основним законодавчим актом став закон від 14(27) червня 1910 р., згідно з яким кожен селянин отримував право користуватися землею та міг оформити свою землю в приватну власність і оселитися на хуторі чи відрубі.²

Порядок проведення земельних робіт, пов'язаних із здійсненням реформи, визначався законом від 29 травня (11 червня) 1911 р., який завдав удару по общинному землеволодінню. Селянська громада гальмувала процес структурної диференціації селянства і тим самим ставала на заваді ринковій перебудові аграрного ладу.

¹ Коваленко В. С. Ю. Вітте й П. А. Століпін: два погляди на одну проблему. Український селянин. 2006. Вип. 10. С. 16-18.

² Хоптяр Ю. А. Проведення столипінської аграрної реформи в Україні (1906-1916 рр.). Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. 2012. Т. 22. С. 294-300. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npkrnu_2012_22_28 (дата звернення 15.01.2023)

Столипінська реформа містила ряд заходів, спрямованих на розвиток приватної власності на землю і зміцнення заможного селянства шляхом знищення селянської громади (общини). Реформа розвивалася в кількох напрямках:

- 1) заміна колективної (общинної) власності сільських громад на землю приватною власністю окремих селян-власників;
- 2) ліквідація застарілих цивільно-правових відносин, що перешкождали ефективній господарській діяльності селян;
- 3) підвищення ефективності сільського господарства шляхом запровадження державних заходів, які підтримували відхід селян на хутори та відруби;
- 4) підтримка купівлі сільськогосподарських земель фермерами через Селянський поземельний банк, для яких запроваджено пільгове кредитування;
- 5) надання агрономічної допомоги селянам у формі консультацій, навчання, створення дослідних господарств, продажу добрив, реманенту і сільськогосподарських тварин;
- 6) підтримка селянських кооперативів і товариств.

Реформатори вважали, що Росія може стати вільною з верховенством закону лише тоді, коли селяни отримують справжні права (особливо право на власність приватної землі) та реальну свободу (для керування результатами своєї праці).

Курс політики П. Столипіна був гнучким: кожен, хто хотів вийти з комуни і стати вільним селянином або переселитися на Урал, мав право на це. Користуючись правом вільного виходу з общини, селяни отримували наділи землі без викупу. Вільна державна земля була розподілена між селянами, і кожен бажаючий міг купити землю у великих землевласників за кредити від Селянського банку. Крім того, селянин, який отримав землю, не мав права

продавати її особі іншого стану, а також зосереджувати у своїх руках більше 6 наділів (середній розмір наділу дорівнював 14-15 десятин).¹

В Україні цей процес відбувався швидше, ніж на російських територіях, але й тут між окремими регіонами були великі відмінності. На Лівобережжі переважало общинне землеволодіння, яке охоплювало 93,2% усіх селянських господарств Харківської області, 51,5% – Чернігівської, 17,9% – Полтавської. У результаті реформи майже вся земля Полтавської і понад 50 % земель Чернігівської та Харківської губерній була передана з общинної власності у приватну. У Херсонській, Катеринославській і Таврійській губерніях вихідцями з села було 42 % дворів, на Правобережжі близько 48 %. Загалом внаслідок реформи в Україні ця кількість становила 25% селянських дворів.²

У зв'язку з реформою зріс попит українського села на сільськогосподарську техніку та обладнання, добрива та сортове насіння. Селянське господарство поступово розвивалося шляхом раціоналізації та інтенсифікації, що вело до зростання продуктивності праці. Збільшилися площі технічних культур. Рівень добробуту селян дедалі більше залежав від ринку і цін на сільськогосподарську продукцію. Дрібні селянські господарства Лівобережжя і особливо Правобережжя намагалися компенсувати малоземелля запровадженням вигідніших порівняно із зерновими спеціальних посівів. На Подолі, Волині, Київщині та в інших губерніях селяни вирощували тютюн і хміль. Іноді були села, в яких із п'яти десятин під город відвели близько трьох квадратних метрів. У степових районах України, де площа селянських земель була більшою, їх розвиток стимулювався місцевими ринками. Крім того, згаданий регіон належав до країн з екстенсивним розвитком сільського господарства, яке за продуктивністю було гіршим від центральних регіонів.³

¹ Хоптяр Ю. А. Селянський рух в Лівобережній Україні (березень 1917–січень 1918 рр.): Монографія. Кам'янець-Подільський, 2010. 208 с.

² Хоптяр Ю. А. Проведення столипінської аграрної реформи в Україні (1906-1916 рр.). Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. 2012. Т. 22. С. 294-300. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nprkpu_2012_22_28 (дата звернення 15.01.2023)

³ Хоптяр Ю. А. Селянський рух в Лівобережній Україні (березень 1917–січень 1918 рр.): Монографія. Кам'янець-Подільський, 2010. 208 с.

Вихід селянства з-під общинної земельної власності прискорив процес структурної диференціації селянства. Селяни-бідняки, які володіли землею в приватній власності і не мали інвентарю та худоби, не могли отримати кредит для ведення господарства, змушені були продавати її за низькою ціною, особливо багатим селянам.

Столипінська реформа позитивно вплинула на українські землі, де вже було багато заможних селян. Хуторні та відрубні господарства найінтенсивніше зростали в степових губерніях і на Волині. З 1907 по 1911 рік налічувалося 226 520 господарств із загальною кількістю 1803 тис. десятин землі.¹

Однією з частин Столипінської реформи було переселення селян на неосвоєні території імперії. Особливо багато малоземельних селян рушило з України в Сибір. За 1906 – 1912 рр. туди виїхало майже 1 млн. чоловік. У 1914 р. в Сибіру і на Далекому Сході проживало близько 2 млн. українців. Але переселення не було по-справжньому організовано. Воно проходило в жахливих антисанітарних умовах, селяни їхали в непристосованих вагонах зі знаменитим написом «40 чоловік, 8 коней». Не маючи капіталу для організації господарства, переселенці потрапляли в дуже скрутне становище. Близько 70% переселенців не отримали землі взагалі, багато хто отримав непридатні для сільського господарства землі. Рівень знарядь праці був дуже низький. Хронічне недоїдання, незвичні кліматичні умови, відсутність кваліфікованої медичної допомоги призводили до масової смертності серед переселенців, що доходила в деяких поселеннях до 30-40%. У 1911 р. назад в Україну повернулося 68,5% переселенців. Повернувшись на батьківщину, вони поповнювали ряди безземельних селян, тобто переселенська політика зазнала краху.²

Економіка напередодні Першої світової війни розвивалася бурхливими темпами. У 1913 р. доходи бюджету перевищували видатки майже 400 млн. крб. Російська імперія виробляла 5,3% світової промислової продукції.

¹ Коваленко В. С. Ю. Вітте й П. А. Столипін: два погляди на одну проблему. Український селянин. 2006. Вип. 10. С. 16-18.

² Большаков А. В. Столыпинская реформа на Украине и ее последствия. Культура народов Причерноморья. 2011. № 204. С. 17-21.

Величезний вплив на розвиток економіки країни 1910-х рр. виявило залізничне будівництво. Створення мережі залізниць велося за кількома напрямками, найважливішим у тому числі стало будівництво Великого сибірського шляху – від Уралу до Тихого океану. Транссибірська магістраль стала найдовшою у світі залізницею – близько 7 тис. км.¹

Українські землі у складі Російської імперії, особливо Південь і Схід України, були економічно більш розвиненими. Донбас був вугільно-металургійною базою Російської імперії. У той час видобуток вугілля та виплавка металу були головними показниками могутності країни.

Водночас на українських землях у складі Австро-Угорщини майже не було промисловості. Єдиними галузями промисловості, які розвивалися, були лісове господарство, видобуток нафти та виробництво харчових продуктів. Сільське господарство страждало від малоземелля, значна частина населення змушена була емігрувати або покинути село вирушивши за океан.

Перша світова війна, на порозі якої стояв світ, носила загарбницький характер з боку обох ворогуючих блоків. Українські землі були об'єктом їх експансії. На них претендували Росія, Австро-Угорщина, Німеччина і Румунія.

Вступ Російської імперії у Першу світову війну обернувся для економіки країни необхідністю мілітаризації, а для населення – потребою тотальної мобілізації. Мобілізація громадянського суспільства здійснювалася, передусім, під впливом війни та державної політики, що формувалась під її впливом. Не лише війна та політика мілітаризації організовували суспільство, а й саме суспільство формувало себе через війну.²

Перша світова війна виявилася безпрецедентною за масштабами та фінансовими витратами для країн, які брали участь у ній. Як відомо, від фінансового стану та політики цих країн залежали їхня боєздатність і можливість пристосуватися до нових умов господарювання. Жодна з воюючих держав не

¹ Україна крізь віки : в 15 т. / ред. В. А. Смолій; НАН України, Інститут археології. К.: Альтернативи, 1999. Т. 9. С. 306.

² Реєнт О., Янишин Б. Україна в період Першої світової війни: історіографічний аналіз // Український історичний журнал. 2004. №4. С. 3–37.

мала досвіду управління фінансами в таких умовах, і кожна накопичувала його самостійно

Слід зазначити, що пріоритети внутрішньої політики змінювалися протягом війни залежно від ситуації, що склалася в господарстві. У 1914-1915 рр. в центрі уваги уряду перебували проблеми поточної соціальної та кредитно-фінансової політики, зумовлені обставинами воєнного часу, а також питання оподаткування, тоді як у 1916 р. довелося направити всі зусилля на регулювання цін на внутрішньому ринку та матеріальну підтримку населення. У кінцевому підсумку за 1914-1917 рр. найбільш актуальними проблемами, які вимагали безпосереднього втручання держави, стали питання регулювання соціального середовища, оподаткування та кредитно-фінансової сфери.¹

Соціальна політика уряду Російської імперії була різнобічною і всеохоплюючою, у результаті торкнулася, без перебільшення, широких верств населення. Законодавство держави торкалося широкого кола актуальних та гострих проблем воєнного періоду, а саме: запровадження сухого закону, принципи призначення допомоги, пенсій та різних грошових винагород, визначення відповідальних філантропічних органів та порядок їх фінансування, турбота про сирот війни, евакуацію держустанов, допомогу біженцям, заморозка цін на житло, трудова мобілізація, звільнення від сплати податків, стягнень з позик осіб, покликаних на війну, тощо.²

Найбільшими катастрофами в історії людства є війни. Такою катастрофою стала Перша світова війна. З огляду на її масштаби, розміри втрат внаслідок бойових дій, особливо людських втрат. У роки Першої світової війни фактично почався новий історичний період, який змінив і визначив долю багатьох держав.

Фактично, війна була єдиним логічним наслідком назрілих, протягом XIX ст. протиріч. Оскільки країни-учасники війни не змогли вирішити назрілі

¹ Сердюк О. В. Біженство в Україні під час Першої світової війни. Проблеми історії України XIX – поч. XX ст.: Зб. наук. пр. Вип. 4. К., 2002. С.111-132.

² Мазур О. Я., Баран І. В. Українське питання в політиці провідних держав напередодні великої війни (1914–1918 рр.) // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Держава та армія. 2014. № 784. С. 70–75. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VNULPDA_2014_784_13. (дата звернення: 21.10.2022).

проблеми дипломатичним шляхом, свою правоту кожній зі сторін довелося доводити військовим шляхом.

Значення Першої світової війни для історії важко переоцінити. Початок війни Україна зустріла у складі двох імперій, а завершила вже в інших державах. Російська імперія вступила у війну з низкою внутрішніх проблем, проте початок війни, зумів дещо відтіснити їх на другий план. Зовнішня небезпека викликала процес, чи точніше сказати, початок процесу консолідації суспільства. Але протиріччя виявилися надто глибокими, царська влада не змогла взяти їх під контроль, тим паче вирішити.

1.2. Положення благодійних організацій у воєнний період

Необхідно зазначити, що територія та населення України зазнали тяжких страждань, причиною цього було те, що українські землі знаходилися у складі ворогуючих держав, що зумовлювало додаткові проблеми. Лінія фронту проходила через українську територію аж до 1918 р., а штаб російського Південно-Західного фронту протягом усієї війни перебував в Україні.

Ведення бойових дій ускладнювалося назріванням соціальної напруженості та кризовими явищами, що вилилося у повалення самодержавства та державного перевороту в Російській імперії.

Потребу в мобілізації своїх матеріальних і людських ресурсів, і навіть у переорієнтації їх у вирішення завдань воюючої держави гостро відчували на собі громадські організації.

Участь Російської імперії у Першій світовій війні породила серію соціальних питань усередині країни. Однією з найгостріших їх було біженство, тобто міграція населення з місць проживання, які зайняв чи збирався зайняти ворог. Поряд із добровільним залишенням місць свого проживання існували також факти виселення населення з районів воєнних дій за розпорядженням військової чи цивільної влади. «Положення про забезпечення потреб біженців»

від 30 серпня 1915 р. був ключовим актом, який визначав з кінця серпня 1915 р. по жовтень 1917 р. державну політику стосовно біженців та правовий статус останніх. Власне біженці та виселенці об'єднувалися в єдину категорію, що називається «біженці»; до біженців не належали лише особи, вислані з району військових дій під нагляд поліції.

Кількість благодійних установ постійно зростала і до війни та в наступні періоди. Наприклад, благодійність у Київській губернії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. досягла піку свого розвитку. Київська губернія, як один із прогресивних регіонів Російської імперії, розвивалася стрімко в усіх напрямках, у тому числі й благодійному. Участь у благодійних організаціях, приватні пожертвування та громадські благодійні заклади швидко стали засобами громадського визнання.¹

У губерніях, що перебували під владою Росії, численні культурні та освітні суспільства мали утворюватися як національно-російські, адже все діловодство велося російською мовою, а вся національна характеристика полягала в тому, що членами товариств мають бути представники національних меншин. Імперська влада завзято ігнорувала мовні, релігійні, національно-культурні та інші запити етноменшин. У цілому нині політика царського уряду мала негативні наслідки, обмеження політичного розвитку привело до зростання опозиційних настроїв серед національних меншин. Прагнучи захистити суспільний статус, етноменшості прискорили процес організаційного оформлення громадських об'єднань.

Важливе значення для подальшого розвитку благодійності мав указ, ухвалений 4 березня 1906 р. «Тимчасові правила про товариства та спілки»², який став основним законодавчим актом у сфері благодійності. Цей указ регулював

¹ Дьякова, Е. В. Благотворительность харьковцев в годы Первой мировой войны: (по материалам местных газет) // *Studia internationalia* : материалы III междунар. конф. «Западный регион России в международных отношениях X – XX вв.», 2-4 июля 2014 г. / Брянск. гос. ун-т им. И. Г. Петровского, НИИ фундам. и приклад. исслед., Центр славяноведения, Рос. гуманит. науч. фонд. Брянск, 2014. С. 131-137.

² Именной высочайший указ Правительствующему Сенату от 4 марта 1906 г. "О временных правилах о собраниях". URL: <https://base.garant.ru/57791483/> (дата звернення: 15.01.2023).

благодійну діяльність у державі до 1917 року. У ньому були закріплені форми, в яких можуть створюватися благодійні організації (суспільства та спілки), порядок створення та реєстрації таких організацій, межі їхньої діяльності та порядок припинення діяльності.

Згідно з «Тимчасовими правилами» благодійним товариством визнавалося об'єднання, яке створювалося не менш як двома особами, які не мали на меті отримання прибутку від ведення своєї діяльності, а спілкою, у свою чергу, визнавалося об'єднання кількох благодійних товариств. Також, згідно із цим законом, товариства та спілки могли утворюватися без офіційного дозволу влади, але з дотриманням вимог законодавства. Для реєстрації товариства засновники подавали заяву про створення товариства у губернській чи міській присутності. Заява розглядалася протягом двох тижнів, після чого суспільство, якому не було відмовлено, розпочинало свою діяльність. Товариства та спілки мали мати затвержені статuti. Як і сьогодні, дані про створене суспільство вносилися до реєстру та опубліковувалися у місцевому друку. Діяльність товариств та спілок припинялася у кількох випадках: з ініціативи міністра внутрішніх справ; з ініціативи губернатора чи градоначальника; якщо цілі товариства суперечили моралі або загрожували суспільному спокою та безпеці; якщо реєстрація товариства та його установчих документів пройшла з порушенням законодавства. Активи ліквідованої організації переходили у підпорядкування уряду.¹

У наказі військового відомства від 25 грудня 1914 р. наголошувалося, що міські, земські та сільські громадські управи мали надавати адміністративні приміщення організації та лікувальні установи, які відкривалися під патронатом Товариства Червоного Хреста. Розмір оплати оренди, опалення та освітлення за такі приміщення визначався за розмірами квартирних окладів, передбачених у кошторисі кожної лікувальної установи. Крім того, Товариство орендувало приміщення для розміщення в них лікувальних установ для поранених та хворих

¹ Именной высочайший указ Правительствующему Сенату от 4 марта 1906 г. "О временных правилах о собраниях". URL: <https://base.garant.ru/57791483/> (дата звернення: 15.01.2023).

військових у приватних осіб. Для цих потреб уряд виділяв чималі грошові субвенції, але вони були недостатніми¹.

Початок Першої світової війни 1914-1918 рр., окрім власне військових дій, майже негайно викликав необхідну перебудову тилу на потреби війни.

Прифронтові губернії Російської імперії, що входили до складу прикордонних військових округів, що опинилися у статусі регіонів воєнних дій, тобто місцевостей, де, окрім громадянської влади, певними повноваженнями володіли військові. Перебуваючи під юрисдикцією командувачами фронтів, ці регіони піддавалися таким військовим заходам як військові реквізиції; гужова, транспортна та інші повинності; евакуаційні заходи. Але, водночас, труднощі війни пробудили у населення благодійні пориви і, нерідко, прикладом тому служили державні органи.

З оголошенням мобілізації Міністерство внутрішніх справ, якому підпорядковувалася громадянська влада, розпорядилося (циркуляр від 27 липня) про надання допомоги сім'ям мобілізованих. Мобілізація запасних відбулася напередодні польових жнив, спричинила небувалий сплеск піклування держави та суспільства над селянством.

Через 3-4 дні після початку війни губернатори звернулися до повітових ватажків дворянства, земств, сільських старост та волосних старшин з пропозицією організувати благодійні збори та допомогу сім'ям мобілізованих дровами, теплим одягом, квартирами, піклуванням над дітьми та забезпечення їх заробітком. Вже до початку вересня було витрачено не лише перші благодійні кошти (тисячі рублів), а й закінчено жнива на полях призовників.²

Особливу турботу про дітей воїнів виявляв Олексіївський комітет. Кожному з дітей нижніх чинів, які загинули на війні або втратили в результаті війни здібності до роботи та не мають засобів до життя, здавалося на рік після припинення продовольчої допомоги (казенного пайку), якщо вони його не

¹ Клименко Т. А. Черкащина в роки Першої світової війни / Т. А. Клименко . Архіви України. 2014. № 4-5. С. 5-23. звіти. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ay_2014_4-5_2. (дата звернення 12.12.2022)

² Татаринів І. Є. Особливості забезпечення російської армії обмундируванням під час Першої світової війни (за матеріалами Бессарабської губернії). Гілея: науковий вісник. К. Вип. 89 (№ 10). С. 135-138.

отримували і до досягнення 16 років по 24 крб. – жителям сіл і невеликих міст, і від 20 до 42 крб. – жителям великих міст. Круглим сиротам також надавалася допомога. Крім того, всім дітям, які відвідували школи, призначалися одноразові кошти на теплий одяг, взуття та навчальні посібники.

Поступово до підтримки солдатських сімей підключалися інші державні відомства. 4 серпня 1914 р. міжвідомча нарада щодо забезпечення продовольством призупинила справу «стягнення боргів у всі продовольчі джерела, що вважаються за покликаним до військ запасним і ратникам ополчення». Про це 22 серпня було оголошено у діючій армії. На початок війни продовольчий борг становив понад 300 млн. крб., а після припинення стягнення боргів надходження майже припинилися.

З ініціативи імператора Міністерство землеробства 11 серпня дозволило «відпускати найбільш бідним сім'ям нижніх чинів запасу та ратників ополчення, взятих на дійсну військову службу, паливо з хмизу безкоштовно, а сухостійний ліс на пільгових умовах у селі», поширивши у вересні 1915 р. на міські сім'ї.¹

Державні установи були не в змозі повністю задовольнити та підтримати населення в умовах війни, тому на допомогу частіше приходили різноманітні громадські об'єднання.

На початку ХХ ст. Російське товариство Червоного Хреста (РТЧХ) було найбільшою громадською благодійною організацією імперії. Окрім допомоги пораненим та хворим воїнам у період воєнних дій воно надавало соціальну підтримку населенню у мирний час (при пожежах, повенях, неврожаях, епідеміях). Суспільство практикувало різні форми допомоги: відкриття безкоштовних їдалень, дитячих притулків, надання медико-санітарної допомоги, разові матеріальні виплати тощо.

Важливим чинником діяльності РТЧХ у Російській імперії була громадянська благодійність. Імператриця Марія Федорівна була незмінною

¹ Литвинова М. Благодійна допомога державних та громадських об'єднань у роки Першої Світової війни. Благодійність у сучасному світі: витоки, проблеми, перспективи. Збірник наукових праць за матеріалами науково-практичної конференції. Ізмаїл: РВВ ІДГУ. 2019. 82 с.

главою Товариства Червоного Хреста до 1917 р. У губерніях імперії перші благодійні організації переважній більшості випадків створювалися при місцевих комітетах та відділах РОЧХ.¹

Щодо приватної благодійності, то, крім індивідуальних зусиль, був організований Комітет Її Імператорської Високості великої княгині Єлизавети Федорівни з надання благодійної допомоги сім'ям призовників. На місцях відділення Комітету, як правило, очолювали губернатори. На засіданні 20 жовтня 1914 р. бессарабський губернатор доповів, що після оголошення мобілізації всі, хто має за законом право, отримують грошову допомогу з казни. Сільські товариства допомагали сім'ям селян забрати хліб.

Ще одним прикладом приватної благодійності можна назвати вчинок молоді с. Дивізія Акерманського повіту. На початку 1915 р. ними було пожертвовано 104 руб. 76 коп. «різдвяних» грошей у розпорядження цесаревича та великого князя Олексія Миколайовича.²

Розвиток благодійності в Росії (до складу якої входила більша частина сучасної території України) був зупинений революцією 1917 року.

Революційні ідеї не допускали жодної форми благодійності. Після 1917 р. влада визнала благодійність явищем класового (насамперед буржуазного) суспільства. Радянська держава взяла на себе повну відповідальність за потрібні верстви населення і вирішення соціальних проблем, що призвело до масового закриття благодійних організацій. Також цьому процесу сприяла низка прийнятих законодавчих актів. Так, у березні 1917 року було прийнято постанову «Про підкорення самостійних благодійних організацій належним відомствам та установам», а у травні того ж року постанову «Про утворення Міністерств: Праці, Продовольства, Пошти та телеграфів та Державного

¹ Донік О. М. Діяльність громадських організацій і товариств у справі допомоги військовим та цивільному населенню в Україні у роки Першої світової війни (1914-1918 рр.). Проблеми історії України XIX - початку XX ст. 2002. 4. С. 155-182.

² Литвинова М. Благодійна допомога державних та громадських об'єднань у роки Першої Світової війни. Благодійність у сучасному світі: витоки, проблеми, перспективи. Збірник наукових праць за матеріалами науково-практичної конференції. Ізмаїл: РВВ ІДГУ. 2019. 82 с.

підклування», за якими всі благодійні організації перейшли у підпорядкування Міністерства державної турботи.

З січня 1918 р. у Наркоматах було створено такі органи, як Колегія підклування неповнолітніх, Фонд забезпечення червоноармійців, відділ охорони дитинства, який займався справами дитячих будинків, у яких діти отримували притулок, їжу, одяг, медичну допомогу, бідноти, які надавали міському населенню як продовольчі, так і матеріальні блага, конфісковані у заможних селян¹.

Таким чином, було скасовано майже всі благодійні організації, створені у Росії до 1917 року. Усі кошти та майно громадських та приватних благодійних організацій були націоналізовані та передані державі. З жовтня 1917 року починають функціонувати спеціальні державні органи соціальної допомоги – Наркомат Державного підклування та Наркомат соціального забезпечення.

¹ Завидняк І. О., Цимбал П. В., Омельчук Л. В. Благодійні організації в Україні: адміністративно-правовий статус та шляхи його реформування : монографія. Ірпінь : Університет ДФС України, 2019. 192 с.

РОЗДІЛ 2

ОСОБЛИВОСТІ ПОЛОЖЕННЯ БІЖЕНЦІВ

2.1. Причини біженства у роки Першої світової війни

Потреба у безпеці є базовою для будь-якої людини, тому в усі часи людям доводилося в пошуках безпеки залишати свої будинки і прямувати в інші місця, щоб уникнути переслідування, збройних конфліктів чи політичного насильства. Це траплялося практично у всіх регіонах світу.

Проблема вимушеного переміщення людей відноситься до найгостріших із тих, з якими протягом усієї своєї історії стикається людство. В історії нашої держави теж були періоди, коли українцям та багатьом іншим етнічним групам доводилося залишати рідні місця та шукати порятунку задля збереження життя.

Перша світова війна, вплинула на життя кожної сім'ї, яка проживала на українських теренах, не меншою мірою, ніж відчули її вплив сім'ї у країнах Західної Європи. Небувалий раніше масштаб мобілізації, висока смертність тощо.

Вагомим аспектом в умовах бойових дій є проблема біженців. Врахування досвіду біженців як окремої соціальної групи потребує пильної уваги до специфіки кожної підгрупи біженського руху в українських реаліях. Фактично вони були заручниками ситуації, адміністративно виселені, евакуйовані, і розповіді представників цих підгруп суттєво відрізнялися. З урахуванням їх соціального статусу та національного походження.¹

З перших днів збройного конфлікту з'явилося нове соціальне явище – біженство, яке сміливо можна віднести до ключових соціальних і морально-

¹ Бетлій О. В. Біженецька криза у Києві влітку 1915 року // Наукові записки НаУКМА. Історичні науки. 2016. Т. 182. С. 49-55. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/NaUKMAi_2016_182_11. (дата звернення: 28.02.2023).

психологічних проблем того часу. З початком руху біженців стало зрозуміло, що війна – це не лише військові дії, стратегічні плани блискучих і безталанних полководців, а й «велика трагедія людини», вирваної зі звичного середовища, водночас позбавлена усього, з безмежним стражданням від незахищеності, невпевненості в майбутньому, туги за таким недавнім стабільним минулим.¹

Стихійна втеча населення з прифронтових територій спостерігалася від початку Першої світової війни. Спочатку ситуація мала короткочасний характер: люди відходили від лінії фронту на незначні відстані, а після закінчення активних бойових дій поверталися в рідні місця. Але в міру успіхів ворога біженці починали відходити все далі в тиллові зони.²

До добровільного, додалося примусове відселення. Наприкінці 1914 – на початку 1915 рр. з прифронтових територій Російської імперії були примусово виселені німці-колоністи та частина євреїв як представники «неблагонадійних національностей».³

Масштабний характер міграція населення набула влітку 1915 р. під час так званого Великого відступу, коли російські війська залишили Галичину, Литву та Польщу.

Слід зазначити, що хвиля біженців, що хлинула з фронтових і прифронтових районів в 1915 р., не була однорідною: вона включала різні категорії мігрантів. Наприкінці 1914 – на початку 1915 рр. прологом масового руху мирного населення стало примусове виселення з прифронтової смуги представників окремих етнічних груп за звинуваченнями у політичній нелояльності та у веденні шпигунства, що торкнулося насамперед німецьких

¹ Жванко Л. М. Біженці Першої світової війни: український вимір (1914–1918 рр.): монографія. Х.: Віровець А. П. «Апостроф», 2012. 568 с.

² Курцев А.Н. Беженцы Первой мировой войны в России (1914-1917) // Вопросы истории. 1999. № 8. С. 98-113.

³ Бахурин Ю. А. Вынужденные переселения из западных окраин России в период Первой мировой войны (1914–1917 гг.): проблемы терминологии и причин // Великая и забытая: материалы международной научно-практической конференции. Калининград, 2013. С. 84-85.

колоністів та євреїв. Значна частина населення покидала місця свого постійного проживання остерігаючись розправ збоку австрійців за зв'язки з росіянами. В основному це стосувалося селян з новоутворених православних парафій. Іншими учасниками цього міграційного потоку стали сім'ї службовців цивільних і тилових військових установ, що евакуювалися на схід, а також жителі територій, які примусово «очищаються» від населення при відступі російських військ, які вдалися до тактики «випаленої землі». Не останню роль у збільшенні чисельності біженців відіграла агітація російських цивільних, церковних, а згодом і військових властей. Ще однією складовою масового біженства стала добровільна втеча населення прикордонних губерній, яке не бажало залишатися на лінії фронту або на окупованих територіях. Цьому, зокрема, сприяли чутки, що активно циркулювали, «про надзвичайні звірства і насильства, вчинені німцями». Слід зазначити, що основна маса біженців була зумовлена розпорядженнями вищого військового командування російської армії.¹

Необхідно зазначити, що територія Волинської та Подільської губерній були схильні до найсильнішого впливу війни, оскільки там проходила лінія Південно-Західного фронту. Штаб фронту перебував у Києві, який з початком військових дій набув особливого статусу прифронтового міста. Решта значної частини України стала досить важливою для армій тиловою територією. Спочатку в тилі губернії було зараховано лише Харківську, десять повітів Полтавської та три повіти Катеринославської губерній. Але вже до літа 1915 р. перелік тилових регіонів було розширено.²

Вперше у роки Першої світової війни евакуаційні заходи на українських землях були застосовані австрійською владою у Галичині та Буковині. Широкий наступ російських військ у серпні 1914 р. змусив місцеву австрійську

¹ Коловрат-Бутенко Ю. А. Беженцы Первой мировой войны в Змиевском уезде // История Змиевского края. Змиев. 11.10.2018. URL: <https://colovrat.at.ua/publ/1-1-0-367> (дата звернення: 20.03.2023).

² Жванко Л. М. Біженці Першої світової війни: український вимір (1914 –1918 рр.): монографія. Х.: Віровець А. П. «Апостроф», 2012. 568 с.

адміністрацію терміново організувати вивіз у тиліві райони людей та матеріальних цінностей.¹

Однією з багатьох новацій Великої війни, спрямованих проти людини, стало примусове вивезення військовими воюючих сторін у тиліві райони свого громадянського населення. При цьому акція, проведена саме в Російській імперії, стала одним із перших випадків ініційованого владою широкомасштабного переселення ХХ століття.²

Отже, добровільна втеча населення з прикордонних територій, яка є цілком логічним наслідком будь-якого військового конфлікту, поєдналася із запланованими діями влади. До того ж, однією з причин біженства із Заходу України, на думку професора Г. Сарбея, були масові репресії австро-угорського та російського окупаційних режимів.³

Поряд із масовими арештами австрійське командування запровадило інститут заручників. Генерал Колошварі 19 серпня 1914 р. наказав брати заручниками поважних та впливових осіб у місцевостях, які вважали себе русофільськими. У разі виявлення найменших ознак підтримки населенням ворога, із заручниками слід було вчинити нещадно. Жоден захід у такому разі не вважався «досить суворим».

Зайнявши у вересні 1914 р. Галичину і остаточно у жовтні 1914 р. Буковину, російська влада офіційно стала називати окуповану територію «зайняту з права війни» і взялися за організацію управління цього простору. Ліквідувалися органи австрійської влади та формувалися владні

¹ Берест І. Р. Соціальне становище населення Східної Галичини і Західної Волині в роки Першої світової війни: дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Берест Ігор Романович. Львів, 2009. С. 94

² Україна крізь віки : в 15 т. / ред. В. А. Смолій; НАН України, Інститут археології. К.: Альтернативи, 1999. Т. 9. С. 306.

³ Мазур О. Я., Баран І. В., Борищак М. О. Міграція населення Східної Галичини на початку Першої світової війни: заручники, біженці, вигнанці, евакуйовані. Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Держава та армія. 2013. № 752. С. 50-61. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VNULPDA_2013_752_12. (дата звернення: 20.03.2023).

структури російської адміністрації під керівництвом військового генерал-губернатора.

Однак, навесні – влітку 1915 р. ситуація на Південно-Західному фронті кардинально змінилася, і вже російська влада, внаслідок настання німецьких і австро-угорських військ вдалася в цьому регіоні до евакуаційних заходів у великих масштабах.¹

Територія Галичини стала місцем найбільших та кровопролитних боїв. Населення страждало як від австрійських, так і від російських окупаційних військ та влади.

Російська окупаційна влада переслідувала також євреїв, які хоч і були визнані окремою нацією, але без жодних прав. Російське військове командування насильно виселяло євреїв із прифронтових територій.

Влітку 1915 року розселення біженців набуло зовсім іншого характеру. Справа в тому, що в умовах війни надзвичайні повноваження надавалися російському верховному командуванню згідно із законом і, отже, право повністю контролювати всі сфери життя на театрі воєнних дій. Отже, після початку відступу російської армії після її поразки від австро-угорських та німецьких військ навесні та влітку 1915 р. Ставці (Головне командування збройних сил у Росії імперії) ухвалити рішення про евакуацію населення прикордонних провінцій. Оскільки російське верховне командування вважало, що противник, який вийшов на спустошений район, відчуває труднощі з харчуванням, розміщенням військ тощо.²

Особливий акцент ставився на чоловіків призовного віку, які вважалися потенційними солдатами (ті, кого можна було мобілізувати в армію противника). Порядок поквартирного та примусового виселення мешканців прикордонних

¹ Берест І. Р. Соціальне становище населення Східної Галичини і Західної Волині в роки Першої світової війни. автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. Львів, 2009. 22 с.

² Законы и распоряжения о беженцах. Вып. 1. / изд. Юрид. отд. Глав. комит. Всерос. союза городов. 2-е изд., доп. М., 1916.

провінцій призвів до того, що біженство набуло масштабів, до яких держава не була готова.

26 червня 1915 р. Верховний Головнокомандувач наказав скасувати тотальне примусове виселення та знищення майна прифронтових мешканців. Однак були передбачені винятки для ситуацій, коли у бойових діях цього вимагали умови та військові завдання. Отже, було місце для свавілля окремих рангів.¹

Евакууюючи населення прифронтових губерній, влада розраховувала на їхнє швидке повернення додому. Держава була впевнена у швидкоплинності воєнних дій. Передбачалося, що конфлікт займе кілька тижнів. Ілюзії про швидку реевакуацію біженців поступово розвіялися. Вже в листопаді 1915 року не було сумнівів, що біженці не могли вважатися короткочасними гостями.²

Визначаючи кількість біженців, що оселилися у внутрішніх губерніях Російської імперії, слід звернути увагу на те, що офіційні дані в основному стосуються лише тих, хто потребував допомоги. Іншими словами, всі ті, хто міг подбати про себе (хоча меншість), були зняті з реєстрації. Біженці, особливо діти і люди похилого віку, загиблі під час пересування, через хвороби (висипний тиф, дифтерія), холод, важкі умови пересування, залишаються неврахованими. Тому визначити точну кількість цих людей практично неможливо.³

Таким чином, масовий приплив біженців у внутрішні губернії Російської імперії почався в липні – серпні 1915 р., досяг свого піку у вересні-жовтні та майже закінчився у грудні 1915 р.

Необхідно вказати, що спосіб переміщення біженців у різні періоди відрізнявся:

¹ Совет министров Российской империи в годы Первой мировой войны. Бумаги А. Н. Яхонтова: записи заседаний и переписка. СПб.: Дмитрий Буланин, 1999.

² Законы и распоряжения о беженцах. Вып. 1. / изд. Юрид. отд. Глав. комит. Всерос. союза городов. 2-е изд., доп. М., 1916.

³ Kovalenko, T. War beyond the Frontline: Refugees in Internal Governorates of the Russian Empire during World War I. *Skhidnoievropeiskyi Istorychnyi Visnyk* [East European Historical Bulletin], 18, P. 98-106.

1) першому етапі (літо – початок осені 1915 р.), основним способом евакуації цивільного населення були гужові перевезення. Переважна більшість їх рухалося на власних візках, покритих брезентом і навантажених найбільш цінним майном;

2) На початку вересня і до зими 1915 р. продовжувався другий етап евакуації біженців. У той період їх вивезення в тиліві райони переважно залізницями, так званими, «маршрутними поїздами» з прямою доставкою до пункту призначення. Основне навантаження на транспортування біженців було покладено на три загальнодержавні залізниці – Південно-Західну, Південну (Слобідську), Катеринославську (Запорізьку), що проходили територією українських губерній. Потужними залізничними вузлами з численними під'їзними розв'язками були Катеринослав та Харків.¹

У результаті, що склалася в умовах війни ситуація, призвела до величезної кількості негативних наслідків та появи такого явища як біженство. Зокрема, слід зазначити, що крім задоволення базової необхідності людини у безпеці та природного бажання жити були й інші причини масового біженства.

Причинами переселення були також організований вивіз чи просто втеча цивільного населення з району бойових дій та артилерійських обстрілів; одним із мотивів був страх розправи з боку австрійців за співпрацю з російськими органами влади та перехід у православ'я. Однією з причин переміщення населення було примусове виселення політично «неблагонадійних» у внутрішні губернії Російської імперії – виселенці та заручники.

Таким чином, біженство було викликано, крім природних факторів, ще й політичними. Відповідно, значна частина населення була просто депортована в примусовому порядку.

¹ Жванко Л. М. Біженці Першої світової війни: український вимір (1914 –1918 рр.): монографія. Х.: Віровець А. П. «Апостроф», 2012. 568 с.

2.2. Законодавче регулювання біженства

Варто зазначити, що у Російській Імперії ще до війни опрацьовувалися питання евакуації з прикордонної смуги державних установ та їхніх службовців разом із членами сімей, готувалася відповідна нормативна база. Так, до початку війни для гродненського губернатора керівництвом до евакуації служили «Тимчасові правила евакуації населення і майна у разі війни», розроблені командуванням Віленського військового округу наприкінці 1912 р. У липні 1914 р. Генеральний штаб розробив низку нових правил та положень щодо евакуації.¹

Після початку війни це питання стало опрацьовуватися більш посилено. 20 серпня (3 вересня) 1914 р. Радою Міністрів було затверджено Тимчасове положення про вивезення за рахунок коштів скарбниці, з військових обставин, державного майна, урядових установ, службовців та їх сімейств. Відповідно до цього Положення, вивезення з прифронтових районів, а точніше евакуації, підлягали такі категорії населення:

1. особи, які перебувають на службі Уряду, тобто різного роду чиновники, включаючи священнослужителів, та члени їхніх сімей, і навіть прислуга;
2. евакуації підлягали вихованці інтернатів чи інших закритих навчальних закладів, за потреби.

Рішення про початок їх евакуації приймали командувачі округів, головнокомандувачі фронтами, командувачі флотів або коменданти фортець.² Однак цей закон передбачав лише евакуацію державних службовців та їх

¹ Белова И.Б. Вынужденные мигранты: беженцы и военнопленные Первой мировой войны в России. 1914-1925 гг. М.: АИРО-XXI, 2014. 432 с.

² Памятная книжка Комитета ее императорского высочества великой княжны Татианы Николаевны для оказания временной помощи пострадавшим от военных бедствий: (издана к 3 мая 1915 года); приложения к памятной книжке... / Комит. по оказанию врем. помощи пострадавшим от воен. бедствий. Пг., 1915. URL: <https://viewer.rsl.ru/ru/rsl01005439395> (дата звернення: 24.03.2023).

сімейств.¹ Інші категорії населення під час планування евакуації не враховувалися. Питаннями їх вивезення з прифронтових районів, і навіть надання їм всебічної допомоги почали займатися різні благодійні громадські організації, створені вже під час війни.

Основну роботу у цій галузі проводив утворений 14 вересня 1914 р. Комітет Її Імператорської Високості Великої Княжні Тетяни Миколаївни з метою тимчасової допомоги постраждалим від військових дій – Тетянинський Комітет. Діяльність Комітету охоплювала широкий спектр питань: надання біженцям одноразової матеріальної допомоги, сприяння відправленню на батьківщину чи місце постійного проживання, працевлаштування тощо.² Однак саме Положення про нього не регулювало процес евакуації населення та проблеми, що виникали при цьому.³

Таким чином, питання евакуації населення з прифронтових територій на початку війни не було вирішено. Найбільш гостро це питання постало в 1915 р.

Після прориву російського фронту арміями блоку Центральних держав і тривалого відступу царських військ навесні 1915 р. проблема біженців постала надзвичайно гостро. На початку квітня у Львові почали з'являтися великі групи біженців з усієї території Галицького тимчасового генерал-губернаторства. Організацією їхнього побуту займався Крайовий благодійний комітет на чолі з В. О. Бобринським. З 18 квітня 1915 р. наказом командуючого Південно-Західним фронтом опіка та забезпечення біженців була покладена на подільського і волинського губернаторів. Для цього їм було видано з державної скарбниці 100 тис. карбованців.⁴

¹ Журнали Чрезвычайного Смоленского Губернского Земского Собрания заседаний: 10 - 11 сентября 1915 г. Смоленск: Электро-Типо-Литография Я.Н. Подземского, 1915.

² Бахурин Ю. Татянинский комитет. 1914-1917. // Старый Цейхгауз. 2013. № 2 (52). С. 48-52.

³ Жванко Л.Н. Правовые аспекты беженства Первой мировой войны в Российской Империи. // Первая мировая война – пролог XX века. Материалы международной научной конференции, 8-10 сентября 2014 г. Ч. II. / отв. ред. Е.Ю. Сергеев. М.: ИВИ РАН, 2015. С.231-235.

⁴ Кучера І. В. Біженський рух у Східній Галичині в 1914–1916 рр. // Науковий вісник Ужгородського університету: Серія «Історія». Вип.10. Ужгород, 2004. С. 42-51.

Великий розмах біженського руху спонукав російську окупаційну владу наприкінці квітня 1915 р. прийняти рішення про евакуацію галичан зі Львова до Києва.

Прийнявши рішення про необхідність масового переміщення населення західних прифронтових районів у тиліві, держава сформулювала основний зміст своєї політики піклування про біженців у законі від 30 серпня 1915 р. «Про забезпечення потреб біженців». В ньому вперше давалося визначення поняття «біженець», а турботи про потреби цієї категорії населення в «їжі та крові» поклалися на Міністерство внутрішніх справ (МВС) та підвідомчі йому організації.¹

При МВС 10 вересня 1915 р. було започатковано Особливу нараду з влаштування біженців з функціями вищого дорадчого органу під головуванням міністра внутрішніх справ та спеціальний від справ. На місцях наданням допомоги біженцям займалися губернатори, земські установи, міські управління та комітети. Піклування про їх здійснювали Тетянинський комітет (крім видачі продовольчого та квартирної пайків), громадські та національні організації.²

Варто зазначити, що в роки Першої світової війни було здійснено перші спроби систематизації та осмислення евакуаційних заходів, проведення періодизації процесу евакуації населення тощо. Практичне вирішення завдань евакуації при цьому було покладено на Міністерство внутрішніх справ, яке з цією метою утворило наприкінці липня – на початку серпня 1915 р. інститут Головноуповноважених з влаштування біженців при фронтах. Для безпосереднього виконання евакуаційних заходів при Головноуповноважених було утворено державні організації «Північнодопомога» на Північно-Західному

¹ Законы и распоряжения о беженцах: Вып. 1. Москва: Юрид. отд. Всерос. союза городов, 1916. URL: <https://viewer.rsl.ru/ru/rsl01004186288?page=1&rotate=0&theme=white> (дата звернення: 27.03.2023).

² Законы и распоряжения о беженцах: Вып. 1. Москва: Юрид. отд. Всерос. союза городов, 1916. URL: <https://viewer.rsl.ru/ru/rsl01004186288?page=1&rotate=0&theme=white> (дата звернення: 27.03.2023).

та «Південнобіженець» – на Південно-Західному фронті.¹ Незабаром, за аналогією з Північно-Західним та Південно-Західним фронтами, було визначено посадову особу з евакуації біженців на Кавказькому фронті.

Головноуповноважені з влаштування біженців визначали порядок виселення з прифронтових територій, напрями та способи транспортування біженців на нові місця проживання вглиб імперії, зобов'язані були забезпечувати біженців продовольством, медичною та ветеринарною допомогою тощо.²

На допомогу головноуповноваженим були засновані для кожної губернії, що прилягала до Південно-Західного та Північно-Західного фронтів, особливо уповноважені райони фронтів, які мали стати основними координаторами пересування населення, що евакуюється, на місцях. За них утворювалися канцелярії та призначалися помічники. На місцях також працював інститут уповноважених. Крім цього, було запроваджено посади спостерігачів за рухом біженців.³ При самому головноуповноваженому з устрою біженців на фронті утворювалися спеціальні комітети з представників земських, міських, станових та інших товариств, а також комітети з урядовців.

З листопада 1915 р. вся імперія була поділена на 12 районів з влаштування біженців на чолі з головноуповноваженими. Були комітети допомоги біженцям у губернських та повітових земських та міських управ. Вони забезпечували біженців продовольчими та квартирними пайками у встановленому законом розмірах, отримуючи на це кошти із державної скарбниці. З цих же коштів оплачувалася медико-санітарна та інші види допомоги, встановлені законом.

¹ Белова И.Б. Вынужденные мигранты: беженцы и военнопленные Первой мировой войны в России. 1914-1925 гг. (По материалам центральных губерний Европейской России). Дисс. ... докт. ист. наук. Брянск: БГУ им. Академика И.Г. Петровского, 2014. 461 с.

² Утгоф В.С. Белорусские беженцы Первой мировой войны в 1914-1922 гг. Дисс ... канд. ист. наук. СПб., 2003. 183 с.

³ Хасин В.В. Миграционные процессы в Российской империи в Первую мировую войну: По документам Нижнего Поволжья. Дисс. ... канд. ист. наук. Саратов, 2009. 189 с.

Місцеві комітети сприяли у влаштуванні на роботу, направленні старих та безпритульних дітей у притулки. Окрім біженського пайка після подачі прохання біженці могли розраховувати на додаткову грошову допомогу, одяг або взуття, кошти на навчання дітей (у початковій школі навчали безкоштовно), безкоштовне або дешеве харчування в їдальні, паливо по «напівтаксовій вартості», а при необхідності і дешевше, нарівні з сім'ями, що потребували цього, покликаних до армії нижніх чинів.¹

Також на підставі закону від 30 серпня 1915 р. діяли громадські та національні організації, які займалися наданням допомоги біженцям. Місцеві відділення Тетянинського комітету реєстрували біженців, фінансували відкриття притулків для дітей біженців, де їх навчали грамоті та ремеслам, постачали підручники, одяг, білизну, взуття. Для непрацездатних біженців створювалися притулки з повним змістом. У пошивальних майстернях шили теплий одяг. Дамські комітети при губернських відділеннях організували виготовлення тисяч комплектів білизни, закупували взуття та одяг. Відділення Тетянинських комітетів у містах відкрили їдальні для безкоштовного харчування найбільш вразливих біженців, здійснювали видачу додаткової допомоги постраждалим.

Таким чином, до кінця 1915 р. у Російській імперії були сформовані основні органи управління, відповідальні за евакуацію населення, його розміщення та всебічного забезпечення. Незважаючи на те, що до цього часу у зв'язку зі стабілізацією лінії фронту хвиля біженського руху спала, в Росії діяла система евакуації населення, яка у разі необхідності могла своєчасно здійснити вивіз населення з загрозованих районів. Робота з удосконалення організації евакуації населення тривало, велася системно і послідовно.²

¹ Белова И.Б. Беженцы Первой мировой войны из западных районов Российской империи: обеспечение жизнедеятельности в местах временного проживания // Вестник Балтийского федерального университета им. И. Канта. Серия: Гуманитарные и общественные науки. 2013. № 12. С. 51-62. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/bezhentsy-pervoy-mirovoy-voyny-iz-zapadnyh-rayonov-rossiyskoy-imperii-obespechenie-zhiznedeyatelnosti-v-mestah-vremennogo-prozhivaniya> (дата звернення: 25.03.2023).

² Белова И. Б. Первая мировая война и российская провинция. 1914 – февраль 1917 г. М., 2011.

Попри те, що у 1915–1916 рр. було сформовано чітку систему державних органів з евакуації населення, революційні події 1917 р. істотно вплинули на їх роботу. Навесні 1917 р. Тимчасовий уряд ліквідував посади фронтових і тилкових головноуповноважених з устрою біженців – на тій підставі, що їхня діяльність звелася переважно до посередницьких функцій та дублювала прямі контакти місцевих органів із центральними біженськими установами; майно фронтових управлінь перейшло Земгору. Ця ліквідація, як і спроби скасувати Тетянинський комітет, а також ігнорування новим керівництвом країни рішень Особливої наради щодо влаштування біженців багато в чому пояснювалися давнім їх суперництвом із Всеросійськими земськими та міськими союзами, які претендували стати на чолі біженської справи в центрі та на місцях.

З лютого по жовтень 1917 р. робилися спроби «демократизувати» і «совєтизувати» біженську справу: з'явилися місцеві біженські ради, пройшли два всеросійські з'їзди біженців, було засновано Всеросійський союз біженців. Однак практичної віддачі ці політичні акції не дали.¹

Таким чином, у роки Першої світової війни в Російській імперії був накопичений багатий досвід з евакуації населення та розміщення біженців. Було створено відповідну нормативно-парову базу та визначено структури, відповідальні за проведення евакуації. Організація евакуації населення перебувала у віданні Міністерства внутрішніх справ, у складі якого було створено Особливу нараду щодо влаштування біженців. До якої входили представники Державної Думи та Державної ради, різних міністерств, громадських організацій та Всеросійського Міського та Земського союзів. Безпосередньо цю роботу на фронтах виконували спеціальні посадові особи – Головноуповноважені, особливо уповноважені та уповноважені з влаштування біженців, які активно взаємодіяли з військовим командуванням та губернською і місцевою владою. За розміщення та надання всебічної допомоги біженцям

¹ Шевелева О. В. Сельскохозяйственное развитие великорусской провинции и Столыпинская аграрная реформа в годы Первой мировой войны: дис. ... канд. ист. наук. Тула, 2008.

відповідали глави губерній та спеціальні особи – головноуповноважені з влаштування біженців усередині імперії. Вони надавали різну допомогу з надання житла населенню, працевлаштуванню, виплату їм допомоги, продовольчого та іншого забезпечення.

Отже, діяли всі можливі, на той період, види організацій допомоги біженцям, зазначені у законі від 30 серпня 1915 р. Їх основним джерелом фінансування була державна скарбниця. Ці організації здійснювали реєстрацію, призначення та виплату щомісячної та одноразової допомоги, забезпечували безкоштовною медичною та лікарською допомогою, одягом, взуттям, тощо. Усі організації, які допомагали біженцям, активно займалися збором пожертвувань.

2.3. Смертність біженців-католиків у роки війни

Головним джерелом, яке проливає світло на смертність біженців не лише з точки зору статистики, а й розкриває певний набір біографічних даних, є метричні книги записів про смерть. При цьому вивчення метричних книг православних парафій унеможлиблює дослідження поставленого питання через те, що православні священники, у більшості випадків, не фіксували приналежність померлого до того чи іншого населеного пункту та не вказували наявність статусу біженця. Серед харківських парафій, священники яких ретельно фіксували походження померлого, можна назвати лише Іоанно-Усікновенську церкву на Міському кладовищі, Кирило-Мефодіївську церкву на однойменному кладовищі та Феодоро-Стратилатівську при міській Миколаївській лікарні. Станом на 1917 рік у Харкові (за виключенням приміських слобід – Іванівки, Олексіївки, Основи та ін.) функціонувало не менше 25 парафіяльних церков та близько 10 відомчих і домових¹. У кожній з них, без винятку, упродовж

¹ Самойлович И. Справочная книга для Харьковской епархии : Сведения о церквах, приходах, штатах причтов, наличном составе их, средствах содержания, школах, и проч. Краткие сведения о монастырях, чудотворных и местнотимых иконах, крестных ходах, духовно-учебных заведениях и прочих духовных учреждениях Харьковской епархии. Харьков, 1908. 367 с.

досліджуваного періоду відбувалися фіксації смертей біженців. Тому, окрім специфіки ведення метричних книг священнослужителями, до проблеми дослідження даного джерела слід додати масштаби збереженості та доступу до даного корпусу архівних джерел.

Окрім значного масиву неопрацьованих метричних книг православних парафій, існують комплекси метричних книг баптистів, лютеран, старообрядців, армян-григоріан, мусульман, караїмів, іудеїв. Кожна з них також може містити дані про смертність серед біженців, що осідали у Харкові та губернії.

Інша картина склалася з парафіяльною документацією римо-католиків. Метричні книги харківської католицької парафії періоду Першої світової війни збереглися повністю¹. Більш того, збереглися два екземпляри метричних книг – парафіяльний (чорновий) варіант та консисторський (чистовий) варіант. Після 1919 р. католики перейшли до практики реєстрації актів громадянського стану в районних відділах РАЦСів, куди було передано метричні книги.

Всього у книгах про померлих харківського костелу за період з липня 1914 по грудень 1919 року було зроблено 3799 записів про смерть католиків². З них 1699 записів можна віднести до записів про біженців із території Західних губерній. Значна кількість померлих католиків (235 чоловіків віком від 19 до 46 років) були військовополоненими, які утримувалися у Харкові.

В рамках дослідження нами розглядалася, перш за все, смертність серед цивільного населення католицької парафії у віці від 14 днів до 105 років. Таких випадків зафіксовано 460. Відповідно до метричних книг, з 1898 по 1914 р. священники реєстрували в середньому по 50 смертей на рік, а з 1915 року кількість таких записів збільшилася до 140³. Збільшення смертності пов'язано було зі зростанням чисельності громади саме за рахунок біженців.

¹ Документи харківського римо-католицького костельу зберігаються у фондах Державного архіву Харківської області та ЦДІА Санкт-Петербургу.

² ДАХО. Ф.965. Оп.2. Спр.18. Метрична книга римо-католицького костельу м. Харкова за 1914-1919 рр. 570 арк.

³ ДАХО. Ф.965. Оп.2. Спр.18. Метрична книга римо-католицького костельу м. Харкова за 1914-1919 рр. Арк. 101-230зв.

Згідно з даними метричних книг, найбільша кількість смертей припадала на весняний період – 194 випадки, а максимальна дитяча смертність (вік до двох років) зафіксована влітку. Оскільки смертність дітей раннього віку має певну специфіку, аналіз був проведений на основі вибірки даних про померлих старше двох років, що склало 397 випадків (258 – чоловічої статі та 139 – жіночої).

У метричних книгах католиків Харкова наведено медичні діагнози смерті, зокрема досить складні, пов'язані з онкологією, серцево-судинними, інфекційними та іншими захворюваннями, що вимагали професійної медичної експертизи. Лише у 21 випадку (менше 5% від усієї кількості) не було вказано діагнозу. Це дозволяє припустити, що біженці-католики міста активно користувалися послугами лікарів, хоча відомостей про лікарів, які поставили діагноз, у метричних книгах, на жаль, немає.

Харків наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. випереджав багато міст Російської імперії з якості медичних послуг. Населення могло користуватися земськими, міськими, відомчими та приватними медичними установами. У місті працювали вільнопрактикуючі лікарі, які лікували безкоштовно бідних, в тому числі – і біженців.

За результатами дослідження метричних книг нами було виокремлено 14 груп діагнозів, від яких біженці помирали.

1. Інфекційні та паразитарні хвороби – туберкульоз, черевний тиф, дизентерія, дифтерит, бешихове запалення, скарлатина, кір, «водобоязнь», віспа, та ін. (всього 21 варіант захворювань);
2. Хвороби системи кровообігу – «апоплексія», розрив аневризми аорти, «хвороба серця», «грудна жаба» та ін. (всього 19 діагнозів);
3. Хвороби органів травлення – «хвороба печінки», катар шлунка, «запалення кишок», «катар кишок» (всього 17 діагнозів);
4. Хвороби органів дихання – «круп», бронхіт, пневмонія, запалення легенів та ін. (всього 17 варіантів);

5. Хвороби нервової системи – «запалення мозку», «запалення мозкової оболонки», «параліч мозку», «параліч», «падуча», «поліневрит вазомоторів»;
6. Хвороби сечостатевої системи – «хвороба нирок», «запалення нирок», «нирки»;
7. Новоутворення – рак, рак шлунку, рак сечового міхура, рак печінки;
8. Хвороби кістково-м'язової системи – «запалення хребців», «запалення окістя»;
9. Хвороби ендокринної системи – цинга, «цукрова хвороба»;
10. Зовнішні причини смертності – вбивство, самогубство та ін.
11. Старість – «старість», «виснаження сил»;
12. Окремі стани, що виникають у перинатальному періоді – «дитячі хвороби», «слабкість», «слабке здоров'я»;
13. Вагітність, пологи – «післяродова гарячка», «родові судоми»;
14. Інші – «водянка», «невідома хвороба».

Згідно з даними метричних книг, найчастішою причиною смерті ставали інфекційні захворювання (31% від загальної кількості померлих чоловічої статі та 25% від загальної кількості померлих жіночої статі), хвороби системи кровообігу (21% та 13%), органів дихання (13% та 8% відповідно). Старість, хвороби органів травлення та новоутворення частіше ставали причинами смерті жінок. Діагноз «старість» був поставлений у 30 випадках людям старше 60 років (13 чоловікам та 17 жінкам). Справжніми довгожителами були дві жінки: Терезія Магнушевська – селянка Ковенської губернії, яка померла у віці 96 років¹, і Франциска Маслак – австро-угорська піддана, яка дожила до 105 років².

Найпоширенішою причиною смерті серед біженців католицького віросповідання міста був туберкульоз. Усього за аналізований період від нього померло 70 осіб (46 чоловіків та 24 жінки). Однак навіть у найважчий 1917 р.

¹ ЦДІАК СПб. Ф.2292. Оп.1. Спр.433. Метрична книга римо-католицького костельу м. Харкова про смерть за 1915-1916 рр Л.35об.

² Там само. Арк.120зв.

кількість летальних випадків від туберкульозу не перевищила десяти (18% від усіх померлих у той рік)¹. Враховуючи те, що спільнота католиків у цей час за рахунок біженців могла досягати максимальної кількості за перші два десятиріччя ХХ ст., таке число смертей від туберкульозу не дає підстав припускати, що у місті існувала епідемія. Скоріш за все, захворювання на туберкульоз провокувало погане харчування, антисанітарія та поневіряння біженців під час переселення на схід. Окрім того, слід зауважити, що під Харковом існував протитуберкульозний санаторій у Липовій Рощі. Поселення мало свій храм та кладовище. Таким чином, не можна виключати, що кількість померлих від туберкульозу біженців-католиків, які не були враховані в метричних книгах римо-католицького костюлу, могла бути значно більшою.

Що стосується 27 випадків смертей, викликаних зовнішніми причинами (менше 8% від загальної кількості), то їх можна поділити на три групи:

1. Нещасні випадки (9 жінок та 6 чоловіків);
2. Вбивства (8 чоловіків).

Двоє чоловіків 27 та 80 років були вбиті грабіжниками у 1916 р.²; двоє отримали смертельні поранення під час бойових дій у 1918 р.³; двоє чоловіків 33 та 36 років було вбито, а 42-річного Болеслава Михайловича Ціхонського було «розстріляно білими» у 1919 р. Згідно з метричною книгою, у нього залишилися дружина і троє синів⁴.

3. Самогубства (4 чоловіки).

Усі четверо чоловіків, що вирішили звести рахунки з життям (двоє у 1914, один у 1915 та один 1916 р.), були міщанами та купцями⁵. Троє з них були одружені та мали дітей; наймолодшого - 20-річного жителя Любліна – поховали

¹ ДАХО. Ф.965. Оп.2. Спр.18. Метрична книга римо-католицького костюлу м. Харкова за 1914-1919 рр. Арк. 290-330зв.

² ДАХО. Ф.965. Оп.2. Спр.18. Метрична книга римо-католицького костюлу м. Харкова за 1914-1919 рр. Арк. 370зв.

³ ДАХО. Ф.965. Оп.2. Спр.18. Метрична книга римо-католицького костюлу м. Харкова за 1914-1919 рр. Арк. 299зв.

⁴ ДАХО. Ф.965. Оп.2. Спр.18. Метрична книга римо-католицького костюлу м. Харкова за 1914-1919 рр. Арк. 501зв.

⁵ ЦДІАК СПб. Ф.2292. Оп.1. Спр.433. Метрична книга римо-католицького костюлу м. Харкова про смерть за 1915-1916 рр Л.80зв., 89зв.

на лютеранському цвинтарі¹. Мабуть, таким чином було знайдено компроміс, оскільки католицька традиція забороняла поховання самогубців разом із рештою віруючих. Цікаво, що за роки війни у біженців-католиків не було жодного разу поставлено діагноз «смерть від алкоголю».

Таким чином, на підставі аналізу даних метричних книг нами було відзначено зростання смертності серед католицького населення міста з 1914 р., пов'язане з початком Першої світової війни та припливом біженців. Більше смертей для категорії старше двох років припадало на весняний період – час поширення інфекційних захворювань (через неякісну воду), а для дітей віком до двох років – на літній. Найчастіше причиною смерті ставали інфекційні захворювання, зокрема туберкульоз та тиф, хвороби серцево-судинної системи та органів дихання. При цьому чоловіки були більш схильні до цих хвороб, ніж жінки. За 6 років було зареєстровано всього 27 смертей, спричинених зовнішніми причинами. При цьому 7 з 8 вбивств сталися в період революції 1917 р. та Громадянської війни.

¹ Лютеранський цвинтар знаходився на одні ділянці, що й католицький. Між двома некрополями було прокладено алею.

РОЗДІЛ 3

БЛАГОДІЙНИЦЬКА ДОПОМОГА БІЖЕНЦЯМ

3.1. Діяльність соціальних та благодійних організацій Харківської губернії у роки війни

Територія Харківської губернії на період Першої світової війни мала досить великі масштаби та включала 11 повітів – Сумський, Лебединський, Охтирський, Богодухівський, Харківський, Валківський, Зміївський, Вовчанський, Куп'янський, Ізюмський та Старобільський. І хоча прямого бойового зіткнення та військових дій губернія не зазнала, однак стала одним із центрів по наданню допомоги біженцям.

Слід зазначити, що тисячі мешканців були мобілізовані на фронт. У населених пунктах регіону відкривалося багато лазаретів для поранених воїнів; сюди ж евакуювалися підприємства з лінії фронту, а разом із ними переїжджали тисячі біженців із Прибалтики. Забезпечення їх житлом, а також вирішення багатьох проблем, пов'язаних з працевлаштуванням дорослих та розміщенням дітей до навчальних закладів та садків, вимагали участі не лише органів влади та місцевої адміністрації, а й допомоги пересічних громадян.

Особливістю надання допомоги біженцям була самоорганізація за національною ознакою та створення етнічних комітетів. Найбільшою активністю відрізнялися місцеві громади поляків, литовців, євреїв.

Визначаючи кількість біженців, що оселилися у внутрішніх губерніях Російської імперії, слід звернути увагу на те, що офіційні дані в основному стосуються лише тих, хто потребував допомоги. Іншими словами, всі ті, хто міг подбати про себе (хоча б меншість), були зняті з реєстрації. Біженці, особливо діти і люди похилого віку, загиблі під час пересування, через хвороби (висипний тиф, дифтерія), холод, важкі умови пересування, залишаються

неврахованими. Тому визначити точну кількість цих людей практично неможливо.¹

Слід зазначити, що масовий приплив біженців у внутрішні губернії Російської імперії почався в липні – серпні 1915 р., досяг свого піку у вересні-жовтні та майже закінчився у грудні 1915 р.

Необхідно вказати, що спосіб переміщення біженців у різні періоди відрізнявся:

1) У першому етапі (літо – початок осені 1915 р.), основним способом евакуації цивільного населення були гужові перевезення. Переважна більшість їх рухалося на власних візках, покритих брезентом і навантажених найбільш цінним майном;

2) На початку вересня і до зими 1915 р. продовжувався другий етап евакуації біженців. У той період їх вивезення в тиліві райони переважно залізницями, так званими, «маршрутними потягами» з прямою доставкою до пункту призначення. Основне навантаження на транспортування біженців було покладено на три загальнодержавні залізниці – Південно-Західну, Південну (Слобідську), Катеринославську (Запорізьку), що проходили територією українських губерній. Потужними залізничними вузлами з численними під'їзними розв'язками були Катеринослав та Харків.²

У результаті, що склалася в умовах війни ситуація, призвела до величезної кількості негативних наслідків та появи такого явища як біженство. Зокрема, слід зазначити, що крім задоволення базової необхідності людини у безпеці та природного бажання жити були й інші причини масового біженства.

¹ Kovalenko, T. War beyond the Frontline: Refugees in Internal Governorates of the Russian Empire during World War I. // Skhidnoievropeiskyi Istorychnyi Visnyk [East European Historical Bulletin], 18, P. 98-106.

² Жванко Л. М. Біженці Першої світової війни: український вимір (1914 –1918 рр.): монографія. Х.: Віровець А. П. «Апостроф», 2012. 568 с.

До середини літа 1915 р. потоки біженців фактично заповнили тилові губернії імперії і стало очевидним, що громадськість не може самостійно, без державної допомоги та чіткого плану дій, подолати це явище.

Всього ж на українських землях тимчасовий притулок знайшли від 420 361 біженця у листопаді 1915 р. та до 761 245 у листопаді 1916 р.¹ Слід зазначити, що Харківська губернія за кількістю біженців, що розміщені в її повітах, зайняла серед українських губерній – друге, а серед Російської імперії відповідно – п'яте місце.

На території Харківської губернії кількість біженців зростала таким чином:

1. листопад 1915 р. – 91 138 особа;
2. грудень 1915 р. – 116762 особа;
3. лютий 1916 р. – 117606 особа;
4. червень 1916 р. – 114172 особа;
5. листопад 1916 р. – 120983 особа.²

Щодо національного складу біженців, то у Харківській губернії – 32 % біженців були з Польщі, 29 % – з Білорусі та Литви, 26,3 % – з Прибалтійських губерній, 11,2 % – з Волині та Поділля.³

Особливого значення набувала благодійність у роки війни, що яскраво засвідчив період Першої світової війни. З її початком влітку 1914 р. активізація благодійної діяльності країни досягла найвищого рівня, відзначаючи активізацією установ різного типу. Самодержавний уряд об'єктивно був

¹ Жванко Л. М. Біженці Першої світової війни: український вимір (1914–1918 рр.): монографія. Х.: Віровець А. П. «Апостроф», 2012. 568 с.

² Жванко Л. М. Біженці Першої світової війни: організація благодійних зборів на українських землях за часів Російської імперії // Історія Краснокутчини. URL: <http://www.krasnokutsk.org/біженці-першої-світової-війниоргані/> (дата звернення: 25.03.2023).

³ Жванко Л. Н. Беженцы Первой мировой войны: начало пути (к проблеме эвакуации населения западных окраин Российской империи. Лето–осень 1915 г.) // Великая война. 1914–1918 гг. URL: <http://greatwar1914.ru/pages/bezhentsy-velikoy-voyny/zhvanko-l-n-bezhentsy-pervoy-mirovoy-voyny-nachalo-puti-k-probleme-evakuatsii-naseleniya-zapadnykh-o/> (дата звернення: 27.03.2023).

нездатний власними силами перебудувати всі галузі життя для успішного ведення війни. Тому поряд із зростанням централізованої допомоги виникла ініціатива самих громадян. Охоплені патріотичним почуттям, вони все більше усвідомлювали право кожного співвітчизника, який опинився у скрутному становищі, на певний соціальний захист.¹

Вже до кінця 1914 р. було створено низку філантропічних об'єднань, товариств, комітетів, піклування для допомоги хворим, пораненим та покаліченим фронтовикам, їхнім сім'ям, дітям-сиротам, іншим категоріям цивільного населення, які фінансувалися як державою, церквою, так і громадськістю. На громадські кошти ґрунтувалися лазарети, притулки, облаштовувалися санітарні потяги, виготовлялися ліки та медико-санітарне обладнання та речі, жертвувалися гроші, одяг, продукти харчування та ін. Багато громадян, насамперед молодь, безкоштовно працювали у різних лікувальних та благодійних закладах. З літа 1915 р. діяльність громадських благодійних організацій у величезних розмірах була спрямована на допомогу біженцям та мешканцям прифронтових територій.

Все ж таки найбільш відчутну гуманітарну допомогу на українських землях надавали губернські, повітові, міські, обласні та фронтові комітети Всеросійського земського союзу (ВЗС) та Всеросійського союзу міст (ВСМ) допомоги хворим та пораненим воїнам, до роботи в яких було залучено представників різних соціальних груп. Земський та Міський союзи та їх місцеві комітети, що спиралися на земства і думи, були багато в чому спорідненими організаціями за своєю структурою, із загальним напрямом діяльності.

У багатьох містах та повітах українських губерній діяли відділення заснованих ще до війни та з її початком загальноросійських благодійних

¹ Донік О.М. Діяльність громадських організацій і товариств у справі допомоги військовим та цивільному населенню в Україні у роки Першої світової війни (1914-1918 рр.). // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. 2002. 4. С. 155-182.

організацій, які перебували під опікою царської родини та наближених до неї осіб. Це насамперед Тетянинський комітет із надання тимчасової допомоги постраждалим від воєнних дій. Товариство повсюдної допомоги солдатам та їхнім сім'ям, які постраждали на війні, Романівський комітет. Комітет великої княгині Єлизавети Федорівни, Олександрівський комітет з опіки поранених та інших. Хоча у роботі цих організацій було багато формалізму, існували різні бюрократичні перепони, проте завдяки зусиллям широких кіл громадськості вони зробили значний внесок у роки війни.¹

Значну підтримку постраждалим співвітчизникам на українських землях надавали різні національні благодійні об'єднання, насамперед українське Товариство допомоги населенню Півдня Росії, яке постраждало від військових дій (створене у Києві восени 1914 р.). Польський центральний комітет допомоги жертвам війни, Центральний громадянський комітет Царства Польського, а також Єврейський комітет допомоги жертвам війни, які мали у багатьох українських містах свої відділення.²

Благодійність та гуманітарна допомога знедоленим є дуже важливим фактором у критичних ситуаціях, оскільки рівень розвитку цих сфер оголює обличчя суспільства та показує його сутність.

Харків був далеко від зони бойових дій, але вплив війни відчувався буквально у всіх сферах життя. Населення міста підтримало політичний курс імперської влади, що виявилось у патріотичних маніфестаціях, виділенні коштів для забезпечення сімей осіб, покликаних до армії, поранених військових. Благодійна допомога з боку громадськості не припинялася до 1917 р., але зменшувалась через погіршення соціально-економічних умов життя мешканців

¹ Донік О.М. Діяльність громадських організацій і товариств у справі допомоги військовим та цивільному населенню в Україні у роки Першої світової війни (1914-1918 рр.). // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. 2002. 4. С. 155-182.

² Донік О.М. Благодійність в Україні (XIX – початок XX ст.) // Український історичний журнал. 2005. № 4. С. 159-177. URL: http://resource.history.org.ua/publ/journal_2005_4_159 (дата звернення: 27.03.2023).

міста, зміни їхнього ставлення до війни. Безпосередній вплив на ситуацію у Харкові справили події на Південно-Західному фронті.

Під час Галицької битви серпня-вересня 1914 р., Карпатської операції січня-квітня 1915 р. російські війська здобули кілька важливих перемог, у тому числі захопили 21 серпня (3 вересня) 1914 р. Львів, а 9(22) березня 1915 р. – Перемишль, наблизилися на відстань 30 км. до Ужгорода. Однак наприкінці квітня 1915 р. австрійсько-німецькі війська здійснили Горлицький прорив і на початок червня змусили російські війська залишити територію Галичини.¹

Наслідком цих подій стали великі людські жертви, переміщення значних мас евакуйованих, біженців, військовополонених, поповнення чинної армії новими призовниками. Все це безпосередньо позначилося на житті Харкова.

У Харків почався приплив евакуйованих та біженців із охоплених війною місцевостей.²

Особливою увагою та опікою оточили біженців харків'яни. Слід зазначити, що Харків до осені 1915 р. був переповнений біженцями. Провівши у грудні 1915 р. перепис тих, хто потребував допомоги, місто виявило таких 30 705 осіб та понад 10 тис. самозабезпечених. Останній перепис виявився випадково. Тому кількість біженців, які не потребували допомоги, була значно більшою. На початку 1916 р. у Харкові виявилось 45 тис. біженців на 235 тис. жителів встановлених перед війною.³

Організація допомоги біженцям справила велике враження на обласний земський з'їзд, що відбувся у грудні 1915 р. У м. Харкові було облаштовано

¹ Чорний Д. М. Велике місто в роки Першої світової війни: повсякденне життя Харкова і харків'ян // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. 2015. Вип. 20. С. 54-59. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKKhISU_2015_20_10. (дата звернення: 30.03.2023).

² Жванко Л. М. Біженство Першої світової війни в Україні: документи і матеріали (1914-1918 рр.). Х. : Вид-во ХНАМГ, 2010. 359 с.

³ Лазанська Т. І. Становище біженців в роки першої світової війни. Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: зб. наук. ст. К.: Інститут історії України НАН України, 2009. Вип. XVI. С. 196-240.

розподільний пункт на 1,5 тис. біженців з нічліжними бараками, кухнею, лазнею, пральною, пароформаліновими камерами та геліосами, двома ізоляційними камерами, обсерваційним баракком для хворих та одужуючих, з 4 лікарями та 6 фельдшерами, з реєстраційним бюро та бюро працевлаштування. Біженців розселили у квартирах, частково у бараках на 2,5-3 тис. осіб, за яких діяла лазня та пральня. Для малолітніх дітей земські організації заснували також мережу ясел числом 18, а для людей похилого віку – богодільню. Крім того діяли їдальні для біженців, інфекційна лікарня у разі потреби на 500 ліжок, 13 амбулаторних пунктів. Дітям шкільного віку давалася можливість навчатися у додатково відкритих для цього випадку школах.¹

Зростала благодійна допомога з боку громадянського суспільства, зокрема новоствореного Товариства з піклування про дітей осіб, покликаних на військову службу. Працювала у місті та спеціальна виконавча комісія міської думи із забезпечення сімей запасних, мобілізованих у діючу армію. Щомісячні продовольчі пайки у Харкові становили 27,8 кг житнього борошна, 4,1 кг круп, 0,4 кг олії, 1,64 кг солі. У цілому допомогу міста сім'ям покликаних становила в 1915 р. щонайменше 464,8 тис. крб. – майже 6% бюджету Харкова. На харчування та утримання біженців місто витрачало від 203,8 тис. руб. до 277 тис. руб. щомісяця лише у січні-травні 1916 р. Крім того, у школах Харкова з осені 1915 р. містилося щонайменше 30 додаткових класів із 1,5 тис. учнями – дітьми біженців.²

Необхідно зазначити, що у Харкові, 1916 р. функціонували такі громадські організації допомоги військовослужбовцям та цивільному населенню: управління РКЧХ; губернський комітет ВЗС та міський комітет ВСМ допомоги хворим та пораненим воїнам; губернський Комітет допомоги хворим та

¹ Лазанська Т. І. Становище біженців в роки першої світової війни. Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: зб. наук. ст. К.: Інститут історії України НАН України, 2009. Вип. XVI. С. 196-240.

² Чорний Д. М. Велике місто в роки Першої світової війни: повсякденне життя Харкова і харків'ян // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. 2015. Вип. 20. С. 54-59. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKHiSU_2015_20_10. (дата звернення: 30.03.2023).

пораненим воїнам; відділення Тетянинського комітету; притулок Товариства «Будинок братської дружини», який займався сиротами фронтовиків; відділення Російського Товариства Зеленого Хреста, яке надавало допомогу пораненим російським, сербським, чорногорським воїнам та їхнім сім'ям; Комітет допомоги осліпим воїнам (перебував під опікою імператриці Марії Олександрівни) та притулок для них; Центральний педагогічний комітет Харківського навчального округу з надання допомоги жертвам війни, до складу якого входили лазарет на 60 хірургічних ліжок, притулок на 100 дітей, гуртожиток на 30 учнів середніх навчальних закладів, денний притулок на 100 дітей та Комісія з надання допомоги постраждалим педагогам; Харківська громада сестер милосердя (містила лазарет на 150 ліжок); відділення Єврейського комітету допомоги жертвам війни; відділення Товариства допомоги бідним сім'ям поляків, що брали участь у війні, і бідному польському населенню, що постраждав від військових дій. Поряд із цим, весь Харків був розподілений на 14 районів з опіки сімей військовослужбовців, покликаних до армії та флоту, на чолі з дільничними піклувальниками.¹

Варто згадати і про духовенство Харківської єпархії, яке також вносило посильний внесок. Протягом 1915 р. було проведено два благодійні збори, присвячені тижню про Самарянина та Різдво Богородиці. Центром благодійної допомоги стали монастирі. Найбільша кількість пожертв (50 руб.) надійшла від Спасового монастиря Зміївського повіту, далі йдуть Покровський монастир (17 руб., 15 коп.) та Казансько-Серафимський жіночий монастир (10 руб.).²

¹ Загребельна Н. І. Громадські гуманітарні організації в Україні у роки Першої світової війни: автореф. дис... канд. іст. наук № 07.00.01. К. : Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова, 2004. 20 с.

² Коловрат-Бутенко Ю. А. Беженцы Первой мировой войны в Змиевском уезде // История Змиевского края. Змиев. 11.10.2018. URL: <https://colovrat.at.ua/publ/1-1-0-367> (дата звернення: 20.03.2023).

У другій половині вересня 1915 р. священники Харківської єпархії організували більше двадцяти церковноприходських комітетів, головним завданням яких була організація допомоги біженцям, задоволення їх духовних потреб, де духовенство зібрало на допомогу біженцям 300 рублів.¹

Слід зазначити, що священники виступали ініціаторами створення церковно-парафіяльних комітетів із залученням до їх діяльності активних членів парафії. У Харківській губернії у другій половині вересня 1915 р. налічувалося понад 20 таких комітетів.²

Таким чином, в умовах війни діяльність благодійних та соціальних організацій у Харківській губернії була спрямована на допомогу різним верствам населення та різним національностям. Важливо відзначити, що діяльність організацій допомоги нужденним була частиною руху по всій країні і мала загальнонаціональний характер, хоча і зі своїми особливостями.

3.2. Значення благодійної діяльності та допомоги біженцям у воєнні роки

Перша світова війна, що почалася, сприяла переорієнтації зусиль громадськості з безлічі існуючих соціальних проблем на вирішення завдань воєнного часу, серед яких організація допомоги біженцям, хворим і пораненим воїнам стала одним з основних напрямків. Далося визнаки це і на суспільному житті Харківської губернії. З початком війни, коли сюди ринув потік хворих та поранених воїнів, і в містах, заводських селищах та

¹ Коловрат-Бутенко Ю. А. Беженцы Первой мировой войны в Змиевском уезде // История Змиевского края. Змиев. 11.10.2018. URL: <https://colovrat.at.ua/publ/1-1-0-367> (дата звернення: 20.03.2023).

² Благодійна діяльність Православної Церкви в Харківській єпархії (1799–1917 рр.): Автореф. дис...канд. іст. Наук. Х., 2003. 20 с.

сільській місцевості розгорнулася активна робота по вирішенню нагальних питань.

У роки Першої світової війни влада частіше почала апелювати до суспільства, закликаючи його до участі в діяльності різноманітних благодійних організацій, періодичних та разових акцій, ініціатива у створенні та проведенні яких виходила від держави або органів місцевого самоврядування.

Заклик влади викликав живий відгук місцевого суспільства. Окремі громадські організації та установи жертвували кошти на обладнання та утримання хворих та поранених воїнів.

Гроші на потреби армії збиралися не лише у Харкові, а й у містах і селах губернії: в гарнізонно-міський комітет, очолюваний начальником Чугуївського військового училища генералом Фенстером, надійшло пожертвувань і внесків у сумі 8 тис. крб.¹

Збір грошей на різні потреби, пов'язані з військовими подіями, проводився постійно. У місті давалися різні концерти, влаштовувалися літературні вечори, гроші від яких йшли на утримання біженців, поранених та хворих воїнів, дітей та дружин фронтовиків. Часто жінки збирали пожертви у громадських місцях та здавали їх в організації, які безпосередньо займаються благодійністю.

Зрозуміло, війни не можуть бути без жертв. Вже в середині серпня 1914 р. у Харкові почали виділяти приміщення під госпіталі, укомплектовувати їх штатом лікарів та медсестер, забезпечувати необхідним приладдям (медикаментами, медобладнанням, ліжками, постільною білизною тощо).²

¹ Дьякова, Е. В. Благотворительность харьковцев в годы Первой мировой войны: (по материалам местных газет) // *Studia internationalia* : материалы III междунар. конф. «Западный регион России в международных отношениях X – XX вв.», 2-4 июля 2014 г. / Брянск. гос. ун-т им. И. Г. Петровского, НИИ фундам. и приклад. исслед., Центр славяноведения, Рос. гуманитар. науч. фонд. Брянск, 2014. С. 131-137.

² История города Харькова: XX век / А. Н. Ярмаш, С. И. Посохов, А. И. Эпштейн [и др.]. Харьков: Фолио: Золотые страницы, 2004. 686 с.

Включилися у справу допомоги хворим та пораненим воїнам та представники різних релігійних та національних спільнот Харківської губернії, серед яких особливе місце посідало і духовенство.

Після осідання біженців у тилкових губерніях урядова політика щодо них повертається від заходів соціального захисту у бік максимального використання біженської маси як трудового ресурсу. Мізерний біженський пайок і так змушував до підробітку всіх працездатних.

Оскільки біженська маса розглядалася як джерело робочої сили, ставилася мета її якнайшвидшої інтеграції до місцевої спільноти. Було взято курс на максимальне скорочення державної допомоги біженцям. У лютому 1916 р. міністр землеробства А. Н. Наумов вказував губернаторам та повітовим земським управам на крайню необхідність залучати біженців до сільськогосподарської праці.

Повітові земські управи були зобов'язані заздалегідь сповіщати біженців про обсяг робіт і рівень заробітної плати, посередничати у питаннях найму. Практикувалося прийняття твердих розцінок на працю біженців, які були обов'язковими: за відмову найматися на цих умовах вони втрачали пайку.

Головним елементом структури біженської допомоги була державна допомога. Цей вид допомоги міг надаватися як грошима, так і натурою, але будь-який варіант вимагав від земств і міських управ додаткових розпорядчих зусиль. Органи місцевого самоврядування грали провідну роль у розподілі допомоги, розділяючи це з національними організаціями. Іншу групу склали інфраструктурні елементи допомоги біженцям – притулки (гуртожитки та спеціалізовані – для непрацездатних, дитячі); медичне обслуговування (амбулаторне, стаціонарне та аптечне), юридичні консультації, пошук заробітку. У цій частині органи місцевого самоврядування вимушено виявляли найбільшу самодіяльність щодо медицини, притулки часто перебували

у підпорядкуванні національних та благодійних організацій, юридичні консультації та трудові бюро – у структурі Земського та Міського союзів.

Слід зазначити, що протягом 1916–1917 рр. розміри державної допомоги для забезпечення потреб евакуйованих, незважаючи на зростання дорожнечі, залишалися без змін. Тим часом до літа 1917 р. реальні витрати біженця навіть у губерніях Центрального Чорнозем'я досягли 9-12 руб. на місяць, а житло обходилося від 3 руб. на селі, до 4 руб. в місті. В результаті повсюдно, у зв'язку з недостатністю пайків при зростаючій дорожнечі і переважній кількості серед біженців непрацевдатних, спостерігалось гостре невдоволення і бродіння, що переростало в заворушення. Тимчасовий уряд напередодні свого повалення встиг асигнувати місцевим біженським органам (у тому числі національним) «пайкові» на останню чверть 1917 р., але знову без індексації норм. З початку масового біженства, тобто з липня 1915 р. по 15 жовтня 1917 р., на «утримання біженців» було виплачено (за неповними відомостями) понад 600 млн. крб.¹

Революції та громадянська війна зруйнували сформовану систему державної і суспільної благодійної допомоги переміщеним особам. Реальний процес повернення біженців на батьківщину розпочався лише навесні 1918 р. та розтягнувся до 1925 р.²

Отже, під час Першої світової війни біженці отримували допомогу не тільки від органів державної влади, місцевих установ, а й від етнічних благодійних організацій, духовенства та загалом місцевого населення.

Безумовно, існування допомоги з боку держави, громадських та благодійних організацій відіграла важливу роль у подальшій долі біженців.

¹ Курцев А. Н. Беженцы первой мировой войны в России // История. URL: <http://historystudies.org/2012/07/kurcev-a-n-bezhency-pervoj-mirovoj-voyny-v-rossii/> (дата звернення: 25.03.2023).

² Коловрат-Бутенко Ю. А. Беженцы Первой мировой войны в Змиевском уезде // История Змиевского края. URL: <https://colovrat.at.ua/publ/1-1-0-367> (дата звернення: 28.03.2023).

Вони відіграли важливу роль як у мобілізації ресурсів представників національних спільнот самої імперії, так і в розвитку національної самосвідомості під час війни. Фактично без будь-якої підтримки з держави, з власної ініціативи жителів міста, саме в Харкові, були створені організації допомоги постраждалим від військових дій.

Отже, положення справ у Російській імперії відрізнялося серед воюючих країн і масштабами вимушених переміщень населення. Звичайно, подібна проблема постала і перед іншими країнами, частина території яких була окупована ворожими військами, але ніде проблема біженців не перетворилася на такий грізний виклик центральної та місцевої адміністрації, а також громадських організацій, як у Російській імперії, де необхідність підтримки вимушених переселенців лягала тяжким тягарем на провінційне суспільство, підриваючи і без того слабку систему охорони здоров'я та соціального забезпечення.

Отже, тягар війни відчували практично всі верстви населення. Для території України, внаслідок масштабного переміщення були характерні негативні соціальні наслідки, оскільки величезна кількість людей, були вирвані зі звичного ритму життя і опинилися в край складному становищі.

ВИСНОВКИ

У процесі наукового дослідження ми прийшли до висновку, що, зважаючи на наявність обширної кількості наукових досліджень у межах історіографічного матеріалу, присвяченого дослідженню біженства в Україні, більшість питань дослідження характеризуються наявністю широкого наукового матеріалу, однак ряд питань окресленої проблематики залишається маловивченим і недоступним для аналізу.

Історіографію дослідження умовно можна розподілити на кілька груп. Серед праць радянського періоду слід назвати дослідження Волкова Є., Грана М., Анфімова А., Китаніної Т., Маєвського І. та Погребинського О. тощо.

Найбільш вагомим для нашого дослідження є праці українських авторів. Зокрема українська історіографія представлена дослідженнями Реєнта О. та Янишина Б., Лозинського А., Лазанської Т., Жванко Л., Доніка О., Загребельної Н. Мазура О. та Барана І. тощо. Слід зазначити про особливо важливий науковий внесок Жванко Л. у дослідження проблеми біженства на матеріалах Харківщини.

Серед зарубіжних авторів, що займалися дослідженням даної проблематики, слід відзначити праці Гранта П., Гетрелла П., Корженевського М.

Слід зазначити, що важливими джерелами у нашому дослідженні були матеріали періодичної преси та нормативно-правові акти Російської імперії – «Повне зведення законів Російської імперії», а також документи, опубліковані в «Зборах узаконень та розпоряджень уряду, що видається за Урядового сенату». Також було використано «Закон про забезпечення потреб біженців», який містив п'ять статей, та «Положення про забезпечення потреб біженців» тощо.

У процесі написання дипломного дослідження, ми змогли встановити та визначити основні особливості у вирішенні

питання біженства в Харківській губернії, що виникло в роки Першої світової війни.

Події Першої світової війни є одними з найбільш кровопролитних та жорстоких, у центрі подій яких виявилася значна частина України та українців.

Через військові дії та політику австрійської та російської влади з'явилося нове явище – біженство. Біженці були в одній з найбільш несприятливих ситуацій, коли їх примусово виселяли з місця постійного проживання, таким чином опинившись заручниками в ситуації, що склалася.

Величезні обсяги біженців, що виникли внаслідок війни, перевищили очікування уряду, що спричинило величезні навантаження на всі сфери життя і зокрема на громадянське суспільство.

На плечі звичайних громадян обвалилася непосильна ноша у вигляді величезних мас біженців різних етнічних груп – українців, росіян, поляків, латишів, євреїв, німців тощо.

Масовий характер біженства в Російській імперії за часів Першої світової війни виніс на порядок денний вирішення багатьох проблем забезпечення біженців усім необхідним для життя, у тому числі й розробку законодавства, яке б регулювало нове явище біженства.

Після евакуації прифронтового населення губерньська влада розраховувала на те, що це короткочасний процес. Держава переконалася в швидкості військових дій. Очікувалося, що конфлікт триватиме кілька тижнів. Ілюзії щодо швидкої реевакуації біженців поступово розвіялися. Вже в листопаді 1915 року не було сумніву, що біженців не можна вважати короткочасними гостями.

У липні-серпні 1915 року розпочався масовий приплив біженців до внутрішніх губерній Російської імперії, а свого піку досягав у вересні-жовтні і майже припинився у грудні 1915 року. Така масовість біженства

пов'язана з наступальною операцією військ Центральних держав з 27 червня – 14 вересня 1915 р. у результаті чого після поразки російській армії в ході наступу під Горлицею, німецькі та австро угорські війська прорвали фронт оборони супротивника.

Слід зазначити, що переміщення біженців відбувалося найрізноманітнішими способами:

Влітку – восени 1915 р. евакуація цивільного населення відбувалася в основному гужовим транспортом; 3 вересня до зими 1915 р. транспортування відбувалося залізницею, що зумовило розміщення біженців на певних територіях, зокрема і у Харківській губернії, де був потужний залізничний вузол.

Фактично на той період діяли всі можливі види організацій допомоги біженцям, визначені у законі від 30 серпня 1915 р, що регулював біженство.

Слід зазначити, що такі події Першої світової війни в Російській імперії призвели до накопичення багатого досвіду з евакуації населення та розміщення біженців. Організація та евакуація населення перебувала у віданні Міністерства внутрішніх справ, у складі якого було створено Особливу нараду щодо влаштування біженців. А за розміщення та надання всебічної допомоги біженцям відповідали глави губерній та спеціальні особи – головноуповноважені з влаштування біженців усередині імперії.

На жаль, смертність серед біженців-католиків у роки Першої світової війни була висока. Біженство саме собою призводило до низки ризиків та труднощів, зокрема погіршення умов життя, нестача їжі та медичної допомоги. Багато біженців стикалися з хворобами, голодом і виснаженням, що призвело до підвищення смертності серед них.

Усі ці фактори призводили до високої смертності серед біженців-католиків під час Першої світової війни. Важливо враховувати цей аспект при вивченні історії та наслідків війни, щоб краще зрозуміти складність та трагічні наслідки біженства в цей період.

У роки війни багато харків'ян вперше зіткнулися у повсякденному житті зі значною масою також іноземних громадян. В результаті цих процесів населення Харкова суттєво зросло, змінилася його соціальна та національна структура.

Війна вплинула на міжнаціональні відносини, спровокувала поширення національного настрою нетерпимості. Породження атмосфери недовіри, підозрілості щодо іноземців, гадаємо, негативно вплинуло на свідомість городян.

Однак, не слід забувати про те, що навіть у такій атмосфері, лєвова частка допомоги нужденним приходила саме від пожертв населення та появи благодійного руху та відповідних організацій.

Діяльність громадських організацій на українських землях, і зокрема Харківської губернії, у роки Першої світової війни, насамперед тісно пов'язана з органами місцевого самоврядування, на користь хворих, поранених та покалічених воїнів та різних категорій постраждалого цивільного населення виявилася досить ефективною, стала важливою складовою в вирішенні їх нагальних проблем та яскравим прикладом згуртування суспільства у складний період.

У цих умовах стало очевидним, що громадська ініціатива має явну перевагу над бюрократичним державним апаратом.

Отже, від початку Першої світової війни, коли почалося масове біженство із західних територій України та велика кількість населення вимушена була шукати прихистку, Харківська губернія стала одним з основних центрів допомоги біженцям. Благодійні організації працювали для забезпечення допомоги біженцям, військовослужбовцям, які перебували на фронті, а також для покращення умов життя місцевого населення. Серед

біженців були в основному жінки, діти та люди похилого віку. Також слід згадати про етнічну різноманітність серед вимушених переселенців. Благодійні організації не лише забезпечували матеріальні потреби, але й відігравали консолідуючу роль.

Таким чином, під час Першої світової війни на території Харківської губернії було створено мережу відділень допомоги біженцям провідних польських, латиських, литовських, єврейських етнічних комітетів. Організації як забезпечували матеріальні потреби, так і зіграли серед евакуйованих консолідуючу роль.

Вже після лютневих подій 1917 р. проблеми біженства перейшла на новий рівень. Українська Центральна Рада у досить неоднозначному положенні, оскільки Тимчасовий уряд Росії не бажав визнати правомірність української влади у вирішенні проблеми біженства, що відповідно призвело до балансування органів соціального захисту біженців між урядами.

Прихід до влади більшовиків та події осені 1917 р. призвели до краху та розпаду існуючої системи в Російській державі. Влада в Україні опинилася сам на сам із проблемою біженства.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Авербах О. Законодательные акты, вызванные войной 1914–1915 гг. В: Законы, Манифесты, Рескрипты, Указы, Положения Совета Министров, Военного и Адмиралтейств Советов. Т. 1, Петроград, 1916. 670 с.
2. Брусилов А. А. Мои воспоминания. М.: Воениздат, 1963. 432 с.
3. Беженцы // Известия Главного комитета Всероссийского земского союза помощи больным и раненым воинам. 1916. № 24. С. 190–203.
4. Головин Н. Военные усилия России в мировой войне. М.: Вече, 2006. 524 с.
5. ДАХО. Ф.965. Оп.2. Спр.18. Метрична книга римо-католицького костюлу м. Харкова за 1914-1919 рр. 570 арк.
6. Журналы заседаний XIV Харьковского губернского Агрономического совещания, 8–10 февраля 1916. Харьков. Губерн. зем. управа. Эконом. отд. Х. : Тип. Т-ва С. Н. Яковлева, 1917. 62 с.
7. Журналы Харьковского губернского земского собрания чрезвычайной сессии 1915 г. (23 сентября 1915 г.). Х.: Печатня С.П. Яковлева, 1915. 302 с.
8. Журналы Харьковского губернского земского собрания чрезвычайной сессии 14-15 июня 1916 г. Харьков, 1916. С. 90-97.
9. Журналы Харьковского уездного земского собрания чрезвычайной сессии сентября 1917 г. Харьков, 1917. С. 70-77.
10. Журналы Чрезвычайного Смоленского Губернского Земского Собрания заседаний: 10 - 11 сентября 1915 г. Смоленск: Электро-Типо-Литография Я.Н. Подземского, 1915. URL: <https://viewer.rsl.ru/ru/rsl01004186288?page=1&rotate=0&theme=white> (дата звернення: 27.03.2023).
11. Законы и распоряжения о беженцах: Вып. 1. Москва: Юрид. отд. Всерос. союза городов, 1916. URL: <https://viewer.rsl.ru/ru/rsl01004186288?page=1&rotate=0&theme=white> (дата звернення: 27.03.2023).

12. Законы и распоряжения о беженцах. Вып. 2. М.: Городская типография, 1916. 147 с. URL: <https://viewer.rsl.ru/ru/rsl01004186288?page=1&rotate=0&theme=white> (дата звернення: 27.03.2023).
13. Именной высочайший указ Правительствующему Сенату от 4 марта 1906 г. "О временных правилах о собраниях". URL: <https://base.garant.ru/57791483/> (дата звернення: 15.01.2023).
14. Памятная книжка Комитета ее императорского высочества великой княжны Татианы Николаевны для оказания временной помощи пострадавшим от военных бедствий: (издана к 3 мая 1915 года): приложения к памятной книжке... / Комит. по оказанию врем. помощи пострадавшим от воен. бедствий. Пг., 1915. URL: <https://viewer.rsl.ru/ru/rsl01005439395> (дата звернення: 24.03.2023).
15. Курлов П. Г. Гибель императорской России. Берлин. 1923 г. / переизд. М.: Современник, 1992. 255 с.
16. Кобець О. Записки полоненого: пригоди і враження учасника Першої світової війни // Березіль. 2010. № 1/2. С. 53–113.
17. Краткий очерк деятельности харьковского земства и Земского союза по оказанию помощи беженцам (1915–1917 гг.). Х.: Тип Б. Бенгиса, 1918. 69 с.
18. Отчет о деятельности Особого Отдела Комитета Ее Императорского Высочества Великой княжны Татьяны Николаевны по регистрации беженцев в 1915 г. Пг., 1916. С. 47. URL: <https://www.prlib.ru/item/943659>
19. Обласной съезд по оказанию помощи раненым и больным воинам, 17 октября 1914 г. // Известия Харьковской городской думы. 1914. № 9–11. С. 21-40.
20. Помощь беженцам // Известия ГК ВЗС. 1915. № 25. 15 октября. С. 129-130.

21. Самойлович И. Справочная книга для Харьковской епархии : Сведения о церквах, приходах, штатах причтов, наличном составе их, средствах содержания, школах, и проч. Краткие сведения о монастырях, чудотворных и местночтимых иконах, крестных ходах, духовно-учебных заведениях и прочих духовных учреждениях Харьковской епархии. Харьков, 1908. 367 с.
22. Совет министров Российской империи в годы Первой мировой войны. Бумаги А. Н. Яхонтова: записи заседаний и переписка. СПб.: Дмитрий Буланин, 1999. URL: <https://viewer.rsl.ru> (дата звернения: 24.03.2023).
23. Труды соединенного собрания членов Комитета Ее Императорского Высочества Великой Княжны Татьяны Николаевны с местными представителями 3–7 мая 1915 г. Пг., 1915. 342 с.
24. Харьковские губернские ведомости, 22 июля, 1914.
25. Хроника // Известия Комитета Ее Императорского Высочества Великой Княжны Татьяны Николаевны по оказанию временной помощи пострадавшим от военных действий. 1916. № 13. С. 19–21.
26. ЦДАК СПб. Ф.2292. Оп.1. Спр.433. Метрична книга римокатолицького костьолу м. Харкова про смерть за 1915-1916 рр. 478 арк.
27. Южный край. 04.07. 1915.
28. Южный край. 15.07. 1915.
29. Южный край. 21.07. 1915.
30. Южный край. 10.08. 1915.
31. Южный край. 20.08. 1915.
32. Южный край. 31.08. 1915.
33. Южный край. 13.02. 1916.
34. Южный край. 18.03. 1916.
35. Южный край. 14.05. 1916.
36. Sprawozdanie z posiedzenia Rady Zjazdów polskich organizacyj pomocy ofiarom wojny odbytego dnia 12, 20, 21 i 22 marca 1916 roku. М., 1916. 56 s.

37. Spustek I. Polacy w Piotrogradzie 1914–1917. Warszawa, 1966. 465 s.
38. Zakony i rasporyazheniya o bezhentsakh [Refugee laws and regulations]. (Vol. 1). Moscow: Mysl, 63 p.
39. Анфимов А. М. Российская деревня в годы первой мировой войны (1914 – февраль 1917 г.). Москва: Соцэкгиз, 1962. 383 с.
40. Бахурин Ю. А. Вынужденные переселения из западных окраин России в период Первой мировой войны (1914–1917 гг.): проблемы терминологии и причин // Великая и забытая: материалы международной научно-практической конференции. Калининград, 2013. С. 84–85.
41. Бахурин Ю. Татъянинский комитет. 1914-1917. // Старый Цейхгауз. 2013. № 2 (52). С. 48–52.
42. Бетлій О. В. Біженецька криза у Києві влітку 1915 року // Наукові записки НаУКМА. Історичні науки. 2016. Т. 182. С. 49-55. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/NaUKMAi_2016_182_11. (дата звернення: 28.02.2023).
43. Берест І. Р. Соціальне становище населення Східної Галичини і Західної Волині в роки Першої світової війни. автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. Львів, 2009. 22 с.
44. Белова И.Б. Беженцы Первой мировой войны из западных районов Российской империи: обеспечение жизнедеятельности в местах временного проживания // Вестник Балтийского федерального университета им. И. Канта. Серия: Гуманитарные и общественные науки. 2013. № 12. С. 51–62. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/bezhentsy-pervoy-mirovoy-voyny-iz-zapadnyh-rayonov-rossiyskoj-imperii-obespechenie-zhiznedeyatelnosti-v-mestah-vremennogo-prozhivaniya> (дата звернення: 25.03.2023).

45. Белова И.Б. Вынужденные мигранты: беженцы и военнопленные Первой мировой войны в России. 1914-1925 гг. М.: АИРО-XXI, 2014. 432 с.
46. Белова И. Б. Первая мировая война и российская провинция. 1914 – февраль 1917 г. М., 2011.
47. Большаков А. В. Столыпинская реформа на Украине и ее последствия. Культура народов Причерноморья. 2011. № 204. С. 17–21.
48. Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. К.: ТОВ «Видавництво “КЛІО”», 2015. 800 с.
49. Волков Е. З. Динамика народонаселения СССР за восемьдесят лет. М.; Л., 1930. С. 68–75.
50. Гран М. М. Опыт изучения санитарных последствий войны 1914-1917 гг. в России // Труды Комиссии по обследованию санитарных последствий войны 1914-1920 годов. Вып. 1. Пг., 1923. 227 с.
51. Донік О. М. Діяльність громадських організацій і товариств у справі допомоги військовим та цивільному населенню в Україні у роки Першої світової війни (1914-1918 рр.). Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. 2002. 4. С. 155-182.
52. Донік О.М. Благодійність в Україні (ХІХ – початок ХХ ст.) / Донік О.М. Український історичний журнал. 2005. № 4. С. 159-177. URL: http://resource.history.org.ua/publ/journal_2005_4_159_2691 (дата обращения: 12.01.2023).
53. Дьякова, Е. В. Благотворительность харьковцев в годы Первой мировой войны : (по материалам местных газет) // *Studia internationalia: материалы III междунар. конф. “Западный регион России в международных отношениях X – XX вв.»*, 2-4 июля 2014 г. / Брянск. гос. ун-т им. И. Г. Петровского, НИИ фундам. и приклад. исслед., Центр славяноведения, Рос. гуманит. науч. фонд. Брянск, 2014. С. 131–137.

54. Єврейські громадські організації в Російській імперії кін. XIX – поч. XX ст. Статути та звіти. URL: <http://www.nbu.gov.ua/node/2691> (дата звернення: 12.12.2022).
55. Жванко Л. М. Біженці Першої світової війни: український вимір (1914–1918 рр.): монографія. Х.: Віровець А. П. «Апостроф», 2012. 568 с.
56. Жванко Л. М. Біженці Першої світової війни: організація благодійних зборів на українських землях за часів Російської імперії // Історія Краснокутчини. URL: <http://www.krasnokutsk.org/біженці-першої-світової-війниоргані/> (дата звернення: 25.03.2023).
57. Жванко Л. Н. Беженцы Первой мировой войны: начало пути (к проблеме эвакуации населения западных окраин Российской империи. Лето–осень 1915 г.) // Великая война. 1914–1918 гг. URL: <http://greatwar1914.ru/pages/bezhentsy-velikoy-voyny/zhvanko-l-n-bezhentsy-pervoy-mirovoy-voyny-nachalo-puti-k-probleme-evakuatsii-naseleniya-zapadnykh-o/> (дата звернення: 27.03.2023).
58. Жванко Л. М. Процес формування етнічних комітетів допомоги біженцям на українських землях у роки Першої світової війни // Український історичний журнал. 2014. № 3. С. 38–55.
59. Жванко Л.Н. Правовые аспекты беженства Первой мировой войны в Российской Империи. // Первая мировая война – пролог XX века. Материалы международной научной конференции, 8-10 сентября 2014 г. Ч. II. / отв. ред. Е.Ю. Сергеев. М.: ИВИ РАН, 2015. С.231–235.
60. Завидняк І. О., Цимбал П. В., Омельчук Л. В. Благодійні організації в Україні: адміністративно-правовий статус та шляхи його реформування: монографія. Ірпінь : Університет ДФС України, 2019. 192 с.
61. Загребельна Н. І. Провідні гуманітарні громадські організації в Україні у період Першої світової війни: створення, структура, соціальна база, джерела фінансування // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Вип. VI. К., 2003. С. 255–269.

62. Загребельна Н. І. Громадські гуманітарні організації в Україні у роки Першої світової війни: автореф. дис... канд. іст. наук № 07.00.01. К.: Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова, 2004. 20 с.
63. История города Харькова: XX век / А. Н. Ярмыш, С. И. Посохов, А. И. Эпштейн [и др.]. Харьков: Фолио: Золотые страницы, 2004. 686 с.
64. Китанина Т. М. Война, хлеб и революция (Продовольственный вопрос в России. 1914 – октябрь 1917 г.). Л.: Наука. 1985. 384 с.
65. Курцев А.Н. Беженцы Первой мировой войны в России (1914-1917) // Вопросы истории. 1999. № 8. С. 98–113.
66. Курцев А. Н. Беженцы первой мировой войны в России // История. URL: <http://historystudies.org/2012/07/kurcev-a-n-bezhency-pervoj-mirovoj-vojny-v-rossii/> (дата звернення: 25.03.2023).
67. Кучера І. В. Біженський рух у Східній Галичині в 1914–1916 рр. // Науковий вісник Ужгородського університету: Серія «Історія». Вип.10. Ужгород, 2004. С. 42–51.
68. Коваленко В. С. Ю. Вітте й П. А. Столипін: два погляди на одну проблему. Український селянин. 2006. Вип. 10. С. 16-18.
69. Клименко Т. А. Черкащина в роки Першої світової війни / Т. А. Клименко . Архіви України. 2014. № 4–5. С. 5-23. звіти. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ay_2014_4-5_2. (дата звернення 12.12.2022)
70. Коловрат-Бутенко Ю. А. Беженцы Первой мировой войны в Змиевском уезде // История Змиевского края. Змиев. 11.10.2018. URL: <https://colovrat.at.ua/publ/1-1-0-367> (дата звернення: 20.03.2023).
71. Кравченко О. В. Благодійна діяльність Православної Церкви в Харківській єпархії (1799–1917 рр.): Автореф. дис...канд. іст. Наук. Х., 2003. 20 с
72. Лазанська Т. І. Становище біженців в роки першої світової війни. Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: зб. наук. ст. К.: Інститут історії України НАН України, 2009. Вип. XVI. С. 196–240.

73. Лозинський А.Ф. Окремі аспекти соціальної роботи з військовослужбовцями українських громадських допомогових установ в роки Першої світової війни // Book of Proceedings: CADES EPHR – International Conference on Education, Pedagogy and Humanities Research (August 17, 2016, St. Louis, Missouri, USA) / Editors: As. Prof. A. Antonyshyn, Prof. I. Yakubovich. – USA : Science and Innovation Center Publishing House, 2016. P. 43–47. URL: https://archive.org/details/CADESProceedings2016_201610 (дата звернення: 20.10.2022).
74. Литвинова М. Благодійна допомога державних та громадських об'єднань у роки Першої Світової війни. Благодійність у сучасному світі: витоки, проблеми, перспективи. Збірник наукових праць за матеріалами науково-практичної конференції. Ізмаїл: РВВ ІДГУ. 2019. 82 с.
75. Маевский И. В. Экономика русской промышленности в условиях первой мировой войны. М., 1957. 390 с.
76. Мазур О. Я., Баран І. В. Українське питання в політиці провідних держав напередодні великої війни (1914–1918 рр.) // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Держава та армія. 2014. № 784. С. 70–75. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VNULPDA_2014_784_13. (дата звернення: 21.10.2022).
77. Мазур О. Я., Баран І. В., Борищак М. О. Міграція населення Східної Галичини на початку Першої світової війни: заручники, біженці, вигнанці, евакуйовані. Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Держава та армія. 2013. № 752. С. 50–61. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VNULPDA_2013_752_12. (дата звернення: 20.03.2023).
78. Нахтігаль Р. Дарницький табір військовополонених під час Першої світової війни // УІЖ. 2010. № 2. С. 103–114.

79. Нахтигаль Р. Донские немцы: 1830 – 1930. Аугсбург: Изд-во Waldemar Weber Verlag, 2007. С. 164.
80. Погребинский А. П. Сельское хозяйство и продовольственный вопрос в России в годы первой мировой войны // Исторические записки. М., 1950. Т. 31. С. 37–60.
81. Реєнт О., Яшин Б. Україна в період Першої світової війни: історіографічний аналіз // Український історичний журнал. 2004. №4. С. 3–37.
82. Сердюк О. В. Біженство в Україні під час Першої світової війни. Проблеми історії України XIX – поч. XX ст.: Зб. наук. пр. Вип. 4. К., 2002. С.111-132.
83. Сегеда Г. В. Огляд джерел та літератури з проблеми біженців в Україні у період Першої світової війни. Проблеми історії України XIX – початку XX ст. 2005. 9. С. 136-146. URL: http://resource.history.org.ua/publ/xix_2005_9_136 (дата обращения: 06.11.2021).
84. Татаринов І. Є. Особливості забезпечення російської армії обмундируванням під час Першої світової війни (за матеріалами Бессарабської губернії) // Гілея: науковий вісник. К. Вип. 89 (№ 10). С. 135–138.
85. Україна крізь віки : в 15 т. / ред. В. А. Смолій; НАН України, Інститут археології. К.: Альтернативи, 1999. Т. 9. С. 306-308.
86. Утгоф В.С. Белорусские беженцы Первой мировой войны в 1914-1922 гг. Дисс ... канд. ист. наук. СПб., 2003. 183 с.
87. Хасин В.В. Миграционные процессы в Российской империи в Первую мировую войну: По документам Нижнего Поволжья. Дисс. ... канд. ист. наук. Саратов, 2009. 189 с.
88. Хаустова О.В. Організація благодійної діяльності в Харківській губернії з початком Першої світової війни. Вісник Харківського нац. ун-ту ім. В.Н. Каразіна. Серія “Історія”. Вип. 36. Харків, 2004. С. 68–77.

89. Хоптяр Ю.А. Проведення столипінської аграрної реформи в Україні (1906-1916 рр.). Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. 2012. Т. 22. С. 294–300. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npkrnu_2012_22_28 (дата звернення 15.01.2023)
90. Хоптяр Ю.А. Селянський рух в Лівобережній Україні (березень 1917–січень 1918 рр.): Монографія. Кам'янець-Подільський, 2010. 208 с.
91. Хоптяр Ю.А. Проведення столипінської аграрної реформи в Україні (1906-1916 рр.). // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. 2012. Т. 22. С. 294-300. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npkrnu_2012_22_28 (дата звернення 15.01.2023).
92. Чорний Д. М. Велике місто в роки Першої світової війни: повсякденне життя Харкова і харків'ян // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. 2015. Вип. 20. С. 54 URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhISU_2015_20_10. (дата звернення: 30.03.2023).
93. Шевелева О. В. Сельскохозяйственное развитие великорусской провинции и Столыпинская аграрная реформа в годы Первой мировой войны: дис. ... канд. ист. наук. Тула, 2008. 270 с.
94. Grant P. *Philanthropy and Voluntary Action in the First World War: Mobilizing Charity*. Routledge, 2014. 270 p.
95. Gatrell P. A. *Whole Empire Walking: Refugees in Russia During World War I*. Bloomington: Indiana univ. press, 2005. 318 p.
96. Galperina, B. D. *Sovet ministrov Rossiyskoy imperii v gody Pervoy mirovoy voyny*. Bumagi A. N. Yakhontova (zapiski zasedaniy i perepiska) [The Council of Ministers of the Russian Empire during the First World War. Papers by A. N. Yakhontov (notes of meetings and correspondence)]. S.-Peterburg: Dmitrij Bulanin, 558 p.

97. Korzeniowski M. Na wygnanczym szlaky Dzialalnose Centralnego Komitetu Obywatelskiego Krolestwa Polskiego na Bialorusi w latach (1915 – 1918) Lublin: Lubelske Towarzystwo Naukowe, 2001. 390 p.
98. Kovalenko, T. War beyond the Frontline: Refugees in Internal Governorates of the Russian Empire during World War I. *Skhidnoievropeiskyi Istorychnyi Visnyk* [East European Historical Bulletin], 18, P. 98-106.

РЕЗЮМЕ

Бакалаврська дипломна робота присвячена вивченню особливостей вирішення питання біженства на території Харківської губернії у період Першої світової війни. Досліджено діяльність мережі відділень допомоги біженцям провідних польських, латиських, литовських, єврейських етнічних комітетів, які забезпечували як матеріальні потреби, так і мали серед евакуйованих консолідуючу роль.

Відповідно, у першому розділі розглянуто передумови появи біженців, а саме соціально-економічну обстановку напередодні та у роки війни. Також описано положення благодійних організацій у воєнний період.

У другому розділі розглянуто причини біженства у роки Першої світової війни, а також безпосередньо положення біженців, законодавче регулювання біженства. Окрім того, описано проблему смертності біженців-католиків у роки війни.

Третій розділ присвячено вивченню благодійницької допомоги біженцям. Досліджена діяльність соціальних та благодійних організацій Харківської губернії у роки війни, а також доведено важливість значення такої допомоги.

Ключові слова біженство, Харківська губернія, Перша світова війна, етнічні комітети, благодійна допомога.:

SUMMARY

The bachelor's thesis is devoted to the study of solving the refugee issue in the territory of the Kharkiv province during the First World War. The activity of the network of refugee aid departments of the leading Polish, Latvian, Lithuanian, and Jewish ethnic committees, which provided both material needs and had a consolidating role among the evacuees, was studied.

Accordingly, the first chapter examines the prerequisites for the appearance of refugees, namely the socio-economic situation on the eve and during the war. The position of charitable organizations during the war period is also described.

The second chapter examines the causes of refugees during the First World War, as well as directly the position of refugees, legal regulation of refugees. In addition, the problem of death of Catholic refugees during the war years is described.

The third chapter is devoted to the study of charitable assistance to refugees. The activity of social and charitable organizations of the Kharkiv province during the war years has been studied, and the importance of such assistance has also been proven.

Key words: refugee, Kharkiv province, First World War, ethnic committees, charitable aid.